

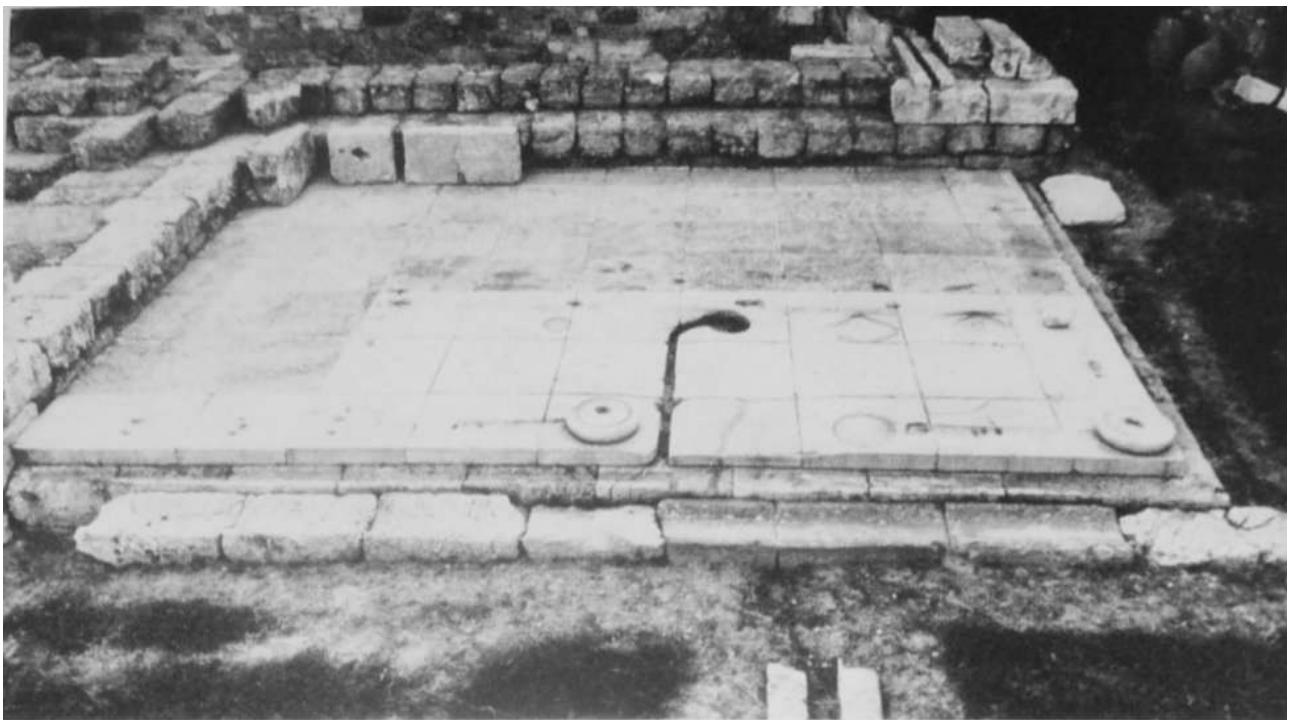
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΤΜΗΜΑ

ΙΣΤΟΡΙΑΣ -ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

***ΚΡΗΝΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΑΠΟ
ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΪΚΟΥΣ ΕΩΣ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ***

Επιμέλεια Εργασίας: Παλιατσή Αναστασία – Νεκταρία

Επόπτες καθηγητές: κ. Λώλος Γιάννης

κ. Παλαιοθόδωρος Δημήτρης

Βόλος 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6

ΜΕΡΟΣ 1^ο

I. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	10
II. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	11
III. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΡΟΥ.....	16
1. Μεταφορά και χρήση του νερού	
IV. ΟΙ ΚΡΗΝΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	
1. Τύποι κρηναίων οικοδομημάτων	20
2. Θεματολογία	23
2.1 Οι μορφές	
2.3 Ο συμβολισμός πίσω από τις παραστάσεις	

ΜΕΡΟΣ 2^ο

I. ΟΙ ΚΡΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	30
1. Αρχαϊκή Περίοδος	31
1.1. Η «Εννεάκρουνος» του Dorfheld	
1.2. Η Νοτιοανατολική κρήνη της αγοράς	
1.3. Καλλιρρόη	
1.4. Κρήνη στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης	
1.5. Το πρόβλημα ταύτισης της Εννεάκρουνου	
2. Κλασική περίοδος	37
2.2. Κλεψύδρα	
2.3. Η κρήνη του Διπύλου	
2.4. Η Νοτιοδυτική κρήνη της Αγοράς	

2.5.	Το υδραυλικό ρολόι της Αγοράς	
2.6.	Άλλες υδραυλικές εγκαταστάσεις με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες	
3.	Ελληνιστική περίοδος.....	43
2.1.	Κρήνη στη στοά του Ευμένη	
2.2.	Κρήνη στη στοά του Αττάλου	
2.3.	Κρήνη της Νότιας στοάς II	
3.	Ρωμαϊκή περίοδος	46
3.1.	Το Νυμφαίο της Αγοράς	
3.2.	Άλλα παραδείγματα κρηναϊκής αρχιτεκτονικής των ρωμαϊκών χρόνων	
	ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	50

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πτυχιακής εργασίας που εκπόνησα στο τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η μελέτη μου επικεντρώθηκε, κατά κύριο, στην εξέταση των υπάρχοντων δεδομένων των κρηναίων οικοδομημάτων της Αθήνας.

Με αφετηρία τα κρηναϊκά οικοδομήματα που βρίσκονται κυρίως στην περιοχή της Αγοράς αλλά και στα περίχωρά της, επιχείρησα την ανάλυση της αρχιτεκτονικής τους μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων και την εικονογραφία των αγγείων. Παράλληλα, επιχείρησα να παρουσιάσω το πολιτισμικό – κοινωνικοπολιτικό υπόβαθρο της Αθήνας από τα αρχαϊκά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Σε αυτό το σημείο θα επιθυμούσα να εκφράσω θερμές ευχαριστίες στο βασικό επόπτη της εργασίας μου κ. Γ. Λώλο καθώς επίσης και στον δεύτερο επιβλέποντα καθηγητή κ. Δ. Παλαιοθόδωρο, για τις υποδείξεις και διορθώσεις τους και για την ομαλή και πολύτιμη συνεργασία τους. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τη μητέρα μου Ψιώτα Θεοδώρα για την ηθική υποστήριξη της και τις καλές φίλες και συναδέλφους Μουτσινά Ευμορφία και Πουρσανίδου Κωνσταντίνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ABV	Athenian Black- figure Vase-painters
Agora	THE ATHENIAN AGORA: Αποτελέσματα των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην αγορά των Αθηνών
AΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE	Αρχαιολογική Έφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
ARV	Athenian Red- figure Vase – painters
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene
ASCSA	American School of Classical Studies at Athens
BSA	The Annual of the British School at Athens
CVA	Corpus Vasorum Antiquorum
JHS	The Journal of Hellenic Studies
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologia e Classicae

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«διὰ τὸ πάντων τὰ σπέρματα τὴν φύσιν ὑγρὰν ἔχειν,
τὸ δ' ὕδωρ ἀρχὴν τῆς φύσεως εἶναι τοῖς ὑγροῖς»

Αριστοτέλης, *Μετά τα φυσικά, Α, 3,983 β 21*

Το ὕδωρ ως ο ουσιαστικότερος βιοτικός παράγοντας, αποτελούσε τη βασική παράμετρο που καθόριζε την κοινωνική οργάνωση της πόλης. Η τεράστια σημασία του αντικατοπτρίζεται σε πλήθος φιλολογικών μαρτυριών αλλά και αρχαιολογικών ευρημάτων. Ο Θαλής ο Μιλήσιος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «το νερό είναι η αρχή των πάντων¹» ενώ ο Όμηρος αποδίδει στον Ωκεανό τη γένεση των θεών². Η αντίληψη για την καταλυτική σημασία του νερού χαρακτήριζε σε γενικότερο επίπεδο την αρχαία ελληνική σκέψη. Συνιστούσε επομένως την θεμελιώδη αρχή για την επιλογή της ανθρώπινης εγκατάστασης.

Η περιοχή της Αθήνας αποτελούσε ένα κατάλληλο μέρος για κατοίκηση με την ύπαρξη διαφόρων πηγών έτοιμων να αξιοποιηθούν. Παρά το γεγονός ότι δεν ήταν τόσο προικισμένη από αυτήν την άποψη όσο άλλες πόλεις (όπως η Κόρινθος) θεωρούνταν μια καλά υδροδοτούμενη περιοχή. Σε κοντινή απόσταση βρίσκονταν ο ποταμός Κηφισός³, ο Ιλισός και ο Ηριδανός. Ακόμη, ο επιβλητικός βράχος της Ακροπόλεως φαίνεται να αποτελούσε τον πυρήνα για πολλές από τις φυσικές πηγές νερού. Κατά την προϊστορική περίοδο τα ποτάμια και οι φυσικές πηγές συμπληρώνονταν με την διάνοιξη πηγαδιών. Οι πρώτες ενδείξεις υποδομών που συνδέονται με τη χρήση του νερού εντοπίζονται ήδη από την εποχή του Χαλκού (πχ η μυκηναϊκή κρήνη της Ακροπόλεως). Αρκετές αρχαίες φιλολογικές πηγές αναφέρουν πολλά στοιχεία για την υδροδότηση της πόλης: από μεγαλοπρεπείς κρήνες έως τις πιο απλές κατασκευές.

---

¹Οἱ δ' ἐφ' ὕδατος κεῖσθαι. Τοῦτον γὰρ ἀρχαιότατον παρελήφαμεν τὸν λόγον, ὃν φασιν εἶπεῖν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον, ὡς διὰ τὸ πλωτὴν εἶναι μὲν οὐσαν ὡσπερ ζύλον ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον (καὶ γὰρ τούτων ἐπ' ἀέρος μὲν οὐθέν πέφυκε μένειν, ἀλλ' ἐφ' ὕδατος), ὡσπερ οὐτὸν αὐτὸν λόγον ὄντα περὶ τῆς γῆς καὶ τοῦ ὕδατος τοῦ ὀχοῦντος τὴν γῆν.
(Αριστοτέλης, *Περὶ Οὐρανοῦ 2, 294a*)

²«εἴμι γὰρ ὀμομένη πολυφόρβου πείρατα γαίης, Ὡκεανόν τε θεῶν γένεσιν» *Ομήρου Ιλιάδα, 14,201*

³Αν και δεν διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο σε σχέση με την υδροδότηση της πόλης: *Camp 1977,20*

Η Αγορά που αποτελούσε το πολιτικό και πνευματικό κέντρο της Αθήνας καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας ως και τη ρωμαϊκή περίοδο, καταλάμβανε την κεντρική περιοχή της πόλης και περιβαλλόταν από τους λόφους της Πνύκας, της Ακροπόλεως και του Αρείου Πάγου (πιν.1, εικ.1). Στην περιοχή αυτή ανεγέρθηκαν εντυπωσιακά μνημεία δημόσιου ή/και ιδιωτικού χαρακτήρα. Την τοπογραφία της συμπλήρωναν εξαιρετικά παραδείγματα αναπτυγμένων υδραυλικών εγκαταστάσεων και πρακτικών διαχείρισής τους.

Από τις βασικότερες πηγές ύδρευσης ήταν η κρήνη η οποία χρησίμευε στη συγκέντρωση, φύλαξη και διανομή του νερού. Στα αρχαία κείμενα η λέξη «κρήνη» συχνά έχει διττή σημασία, αρχικά σήμαινε πηγή, δηλαδή φυσικό νερό που αναβλύζει στην επιφάνεια της γης και κατά συνεκδοχή κάθε είδους οικοδόμημα από το οποίο μπορεί κανείς να προμηθευτεί νερό. Είτε ως αρχιτεκτονική διαμόρφωση φυσικών αναβλύσεων είτε ως τερματική εγκατάσταση των υδραγωγείων, οι κρήνες αποτελούσαν δομές υψίστης σημασίας με σημαντικό αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον και ποικιλομορφία.

Όσον αφορά στα κατάλοιπα των οικοδομημάτων αυτά είναι λιγοστά, γεγονός που οφείλεται είτε στην κατασκευή τους από φθαρτά υλικά, όπως το ξύλο (ιδιαίτερα στην πρωιμότερη περίοδο) είτε λόγω της ύπαρξης μεταγενέστερων κατασκευών στο ίδιο σημείο. Ωστόσο ορισμένα λείψανα των κτηρίων αυτών σώζονται μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Η γνώση μας για αυτά συμπληρώνεται μέσα από δευτερεύουσες πηγές, όπως οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων και οι αναπαραστάσεις τους ως επί το πλείστον στην κεραμική εικονογραφία. Οι κρηναϊκές αναπαραστάσεις συνήθως συναντώνται σε υδρίες και καλπίδες, καθώς αυτά ήταν και τα σκεύη με τα οποία αντλούσαν νερό από τις κρήνες. Σπάνια θεωρείται η απεικόνιση κρηνών σε μια σειρά νομισμάτων από την Ιμέρα⁴ καθώς και η ύπαρξη μερικών πήλινων ομοιωμάτων τους που προέρχονται από τη Λήμνο.⁵

Τα οικοδομήματα αυτά συγκεντρώνονταν, κατά κύριο λόγο, εκτός από το χώρο της Αρχαίας Αγοράς, στις παρυφές της Ακροπόλεως καθώς και στην είσοδο της πόλης στην περιοχή του Κεραμεικού. Η επιλογή της τοποθεσίας των κρηνών δεν είναι τυχαία, αλλά υπαγορεύτηκε από ποικίλους παράγοντες: γεωμορφολογικούς,

---

⁴Dunkley 1935-1936, 143

⁵Dunkley 1935-1936, 149-150

κοινωνικούς και (στις περισσότερες των περιπτώσεων) πολιτικούς. Οι κατασκευές αυτές επομένως, πέρα από τα αρχαιολογικά στοιχεία που προσφέρουν, μετουσιώνουν μέσω της αρχιτεκτονικής τους, την κοινωνικοπολιτική ιδιοσυγκρασία της εκάστοτε εποχής.

ΜΕΡΟΣ 1^ο

I. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η ανασκαφική δραστηριότητα και η επιστημονική διερεύνησή της στην περιοχή της Αθήνας καλύπτουν το χρονικό διάστημα ενός και πλέον αιώνα. Οι συστηματικές ανασκαφές στο κέντρο της πόλης διεξήχθησαν κυρίως από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία, την Αρχαιολογική Υπηρεσία το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, την Αμερικανική Σχολή Κλασικών σπουδών και την Ακαδημία των Αθηνών. Ακόμη, η επέκταση της σύγχρονης πόλης των Αθηνών επέβαλλε τη διεξαγωγή πολυάριθμων σωστικών ανασκαφών οι οποίες διενεργήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς: το 1832 κατά τη διάρκεια της εκπόνησης του πρώτου πολεοδομικού σχεδίου της Αθήνας, από τους αρχιτέκτονες Σ. Κλεάνθη και τον Ε. Schaubert, είχαν προβλεφθεί η απαλλοτρίωση όλου του χώρου βόρεια της Ακρόπολης και η ανασκαφή του με στόχο την ανάδειξή του. Κάποιες διεργασίες διεκπεραιώθηκαν σποραδικά από το 1851 ως το 1912, από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν από το 1858 ως και το 1912 έφεραν στο φως τμήματα της δυτικής πλευράς της Στοάς του Αττάλου, τη Στοά των γιγάντων καθώς και τμήματα της δυτικής πλευράς της Αγοράς που πρωτύτερα είχαν ανασκαφεί από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο την περίοδο 1896-1897.

Στα 1890-1891 με τη διάνοιξη των σιδηροδρομικών γραμμών Αθήνας - Πειραιά βρέθηκαν πολλές αρχαιότητες. Έπειτα από μερικά χρόνια, το 1925, το ελληνικό κράτος ζήτησε την οικονομική αρωγή των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών οι οποίες είχαν την έδρα τους στην Αθήνα έτσι ώστε να χρηματοδοτήσουν το έργο των ανασκαφών του χώρου της κλασικής Αγοράς. Τη χρηματοδότηση ανέλαβε η Αμερικανική Σχολή των Κλασικών Σπουδών της Αθήνας. Συστηματικές ανασκαφές ξεκίνησαν το Μάιο του 1931. Οι εργασίες τερματίστηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, για να ξαναρχίσουν το 1947.

Ένα δεύτερο κύκλο ανασκαφών αποτελεί η περίοδος μεταξύ του 1946 με 1960, κατά την οποία, το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής πλευράς, και το σύνολο της ανατολικής και νότιας πλευράς της Αγοράς ήρθαν στο φως. Νέες ανασκαφές ξεκίνησαν το 1980, περιλαμβάνοντας το σημείο απέναντι από τον αρχαιολογικό χώρο

της Αγοράς, όπου ανακαλύφθηκαν μεταξύ άλλων ο Βωμός της Αφροδίτης Ουρανίας και η Ποικίλη Στοά, και οι οποίες συνεχίζονται ως σήμερα.⁶

Οι πλαγιές της Ακροπόλεως ανασκάφηκαν επανειλημμένα από τα αρχαιολογικά ινστιτούτα. Κατά την περίοδο 1876-1877 η Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρία ανέσκαψε το ιερό του Ασκληπιού. Η κρήνη Κλεψύδρα και ορισμένα άλλα μνημεία της βόρειας κλιτύος ερευνήθηκαν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1930.

Συστηματικές ανασκαφές επίσης πραγματοποιήθηκαν από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία με διευθυντή τον Στ. Κουμανούδη, στην περιοχή του Κεραμεικού, από το 1870. Στις επόμενες δεκαετίες οι ανασκαφές διενεργήθηκαν σε συνεργασία με τους Γερμανούς Α. Brueckner και F. Noack ενώ από το 1913 μέχρι σήμερα συνεχίζονται από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Το κούλωμα στην περιοχή ανατολικά της Πνύκας ανέσκαψε ο Γερμανός αρχαιολόγος W. Dörpfeld στα 1891- 1897 με σκοπό, την έρευνα του υδροδοτικού συστήματος του Πεισιστράτειου υδραγωγείου.

---

⁶Camp 1990, 35-37, Capps 1933, 89-95, Agora XIV, 220-223

II. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Περίπου στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. η «αστικοποίηση» και η εμφάνιση των πόλεων- κρατών ευνόησε μεταξύ άλλων και την τέχνη άντλησης του νερού και κατά συνέπεια την κατασκευή υδραγωγείων. Αυτά τροφοδοτούσαν κρήνες και άλλες υδραυλικές εγκαταστάσεις. Με την άνοδο της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών (6ος αι π.Χ.), στην Αθήνα κατασκευάστηκαν για πρώτη φορά μεγάλα δημόσια κρηναία οικοδομήματα , όπως επίσης και ένα αρκετά εκτεταμένο υδραυλικό σύστημα ώστε να τροφοδοτεί την πόλη με νερό. Οι λόγοι κατασκευής τέτοιων τύπων κτηρίων ήταν αρχικά λειτουργικοί, ωστόσο τα ίδια τα κτήρια αντανakλούσαν σε κάθε περίπτωση την επικρατούσα πολιτική κατάσταση. Τόσο στην Αγορά όσο και στην περιοχή της Ακρόπολης οι Πεισιστρατίδες πήραν την πρωτοβουλία για την ανοικοδόμηση κτηρίων. Χρηματοδότησαν συγκεκριμένο μέρος των έργων, των πιο εντυπωσιακών⁷ εξ αυτών στα πιο εμφανή και επιβλητικά σημεία⁸. Αυτή η συμβολή τους στα έργα δημόσιου χαρακτήρα ενείχε και έναν προπαγανδιστικό χαρακτήρα.

Όλες οι κατασκευαστικές διαδικασίες στην αγορά δρομολογήθηκαν με σκοπό τη δημιουργία ενός αστικού και συνάμα θρησκευτικού κέντρου⁹. Οι Πεισιστρατίδες, προσπαθούσαν να αναδείξουν την Αγορά, ως έναν χώρο ο οποίος μπορούσε να παρέχει τις απαραίτητες εγκαταστάσεις τόσο στην άρχουσα τάξη όσο και στους απλούς πολίτες, εξασφαλίζοντας την αποδοχή τους από όλους τους Αθηναίους. Δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός η μέριμνα για την υδροδότηση της πόλεως εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, καθότι την ίδια περίοδο, το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες τυραννικές πόλεις - κράτη¹⁰. Έτσι λοιπόν, υπό το πρίσμα του ανταγωνισμού που χαρακτήριζε τους τυράννους στις μεταξύ τους σχέσεις, η Αθήνα όφειλε να ξεπεράσει την αίγλη και τον θαυμασμό που ενέπνεαν παρόμοια κτήρια σε άλλες πόλεις¹¹, κατασκευάζοντας ένα από τα πιο εντυπωσιακά υδραυλικά συστήματα.

Μετά την απέλαση των τυράννων το 511 π.Χ. η Αθήνα αποκτά δημοκρατικό πολίτευμα. Παράλληλα βρίσκεται σε πόλεμο με τους Πέρσες . Οι

---

⁷Ένα από τα πιο αξιοθαύμαστα ήταν η Εννεάκρονος

⁸Boersma 1970, 22

⁹Δηλαδή με την ανέγερση έργων κοινής ωφέλειας αλλά και ναών

¹⁰Ένα από τα πιο θαυμαστά παραδείγματα είναι το ευπαλίνειο όρυγμα στη Σάμο με την χρηματοδότηση του τυράννου Πολυκράτη

¹¹Κυρίως την Κόρινθο και τη Σάμο: Boersma 1970,23

καταστροφές τις οποίες προκάλεσαν οι Πέρσες, σε συνδυασμό με την έλλειψη οικονομικών πόρων κατά την πρώτη δεκαετία του 5^{ου} αι., κράτησαν την ανοικοδόμηση νέων κτηρίων σε αρκετά χαμηλά επίπεδα, ενώ προτεραιότητα δόθηκε στην επισκευή των ήδη υπαρχόντων οικοδομημάτων και στις αμυντικές κατασκευές.

Σε αυτή τη φάση, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια μετά τη λήξη των Περσικών πολέμων, στον πρώιμο 5^ο αι π.Χ., τα ηγία της εξουσίας ανέλαβαν ορισμένοι επιφανείς πολίτες, όπως ο Κλεισθένης, ο Αριστείδης και ο Θεμιστοκλής. Οι πολιτικοί αυτοί, για μεγάλες ή μικρές περιόδους αντίστοιχα, κατείχαν σημαντικές θέσεις εξουσίας κι έτσι είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν την επιρροή τους στους θεσμικούς φορείς, για την επιβολή μεταρρυθμίσεων συνταγματικού και πολιτικού χαρακτήρα. Μόνο μετά το 468 π.Χ. με τη νίκη των Αθηναίων και των συμμάχων τους επί των Περσών απέκτησε η πόλη πολεμικά έσοδα τα οποία χρησιμοποίησε για την κατασκευή μεγάλων έργων.

Στην Αθήνα των χρόνων του Περικλή, μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., η πόλη οργανώνεται ως το διοικητικό κέντρο μιας δημοκρατίας, η οποία αποτελούσε ταυτόχρονα και το κέντρο του ελληνικού κόσμου. Επίκεντρο της οικοδομικής δραστηριότητας ήταν η Ακρόπολη και λιγότερο ο χώρος της Αγοράς. Την περίοδο αυτή ο Περικλής επιμελείται ενός τεράστιου οικοδομικού προγράμματος για την υλοποίηση του οποίου εκμεταλλεύτηκε οικονομικά τη θέση της Αθήνας, ως ηγέτιδας του ελληνικού πληθυσμού εναντίον της Περσικής απειλής¹². Τα περισσότερα στοιχεία για το περικόλειο οικοδομικό πρόγραμμα προέρχονται από τον Πλούταρχο στη βιογραφία του Περικλή¹³.

Το 431 π.Χ. ξεσπά ο Πελοποννησιακός Πόλεμος. Τα πρώτα χρόνια του πολέμου, η Αθήνα βρισκόταν σε πολύ δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, με αποτέλεσμα να μην πραγματοποιηθεί καμία κατασκευή δημοσίων ή ιδιωτικών κτηρίων πριν το 421 π.Χ.¹⁴. Παρά τις δυσκολίες που ακολούθησαν την ήττα της στον Πελοποννησιακό πόλεμο, η οικονομία της πόλης ανακάμπτει ιδιαίτερα στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., διάστημα στο οποίο σημειώνεται έντονη οικοδομική δραστηριότητα (πχ η κατασκευή της ΝΔ κρήνης της Αγοράς).

¹²Χρησιμοποιώντας τα έσοδα από το ταμείο της Δηλιακής Συμμαχίας για την ανοικοδόμηση κτηρίων.

¹³Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*

¹⁴Με τη Σικελική εκστρατεία και την έκβαση του πολέμου η Αθήνα και πάλι βρισκόταν σε δυσχερή θέση και πολιτικά και οικονομικά.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Φιλίππου η Αθήνα εναντιώνεται στους Μακεδόνες. Το 322 π.Χ όμως ηττάται και χάνει την ανεξαρτησία της περνώντας στη σφαίρα επιρροής των Μακεδόνων μέχρι και το 220 π.Χ. οπότε και απελευθερώνεται. Στα τέλη του 3^{ου} αιώνα συμμαχεί με τη Ρώμη εναντίον των Μακεδόνων. Όλο αυτό το διάστημα η Αθήνα είχε αποδυναμωθεί σε μεγάλο βαθμό, γεγονός που εξηγεί τη χαμηλή οικοδομική της δραστηριότητα. Οι συνεχείς πόλεμοι οδήγησαν στην εξασθένηση της οικονομίας της και στη σταδιακή μετάβαση της εξουσίας στα χέρια των πλουσίων. Τα δύο μεγάλης κλίμακας έργα αναμόρφωσης του κέντρου της, δε θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς τη συμβολή ξένων δυνάμεων. Ελληνιστικοί βασιλείς από την περιοχή της Μ. Ασίας, της Αιγύπτου και της Συρίας, συνέδραμαν στην πολιτισμική και αρχιτεκτονική ανάπτυξη της πόλης κατασκευάζοντας έργα δημόσιου χαρακτήρα, ως ένδειξη θαυμασμού για το παλιό ένδοξο παρελθόν των Αθηνών.

Εν συνεχεία, στον Α' Μιθριδατικό πόλεμο (89 – 84 π.Χ.) η Αθήνα τάχθηκε με το μέρος του βασιλιά του Πόντου, Μιθριδάτη, εναντίον των Ρωμαίων. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης της, ήταν η επιδρομή του Ρωμαίου στρατηγού Λεύκιου Κορνηλίου Σύλλα, ο οποίος πολιορκήσε και κατέλαβε την πόλη το 86 π.Χ. Το πλήγμα για την Αθήνα, ήταν τεράστιο. Πολλά μνημεία που έστεκαν στην αγορά, καταστράφηκαν ολοσχερώς, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας πλευράς της Αγοράς υπέστη σοβαρότατες ζημιές. Ως μέρος πλέον της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας, η Αθήνα επιβίωσε στη σκιά του παλαιού εαυτού της κι έτσι περιέπεσε σε πολιτική αφάνεια.

Στη Ρωμαϊκή εποχή μπορούν να διακριθούν δύο φάσεις κατά τις οποίες η Αθήνα ενισχύεται με οικοδομήματα: η πρώτη είναι η περίοδος του Αυγούστου (30 π.Χ.-14 μ.Χ.), ενώ η δεύτερη η περίοδος του Αδριανού (112-138 μ.Χ.). Επί κυριαρχίας του Αυγούστου, στο χώρο της Αγοράς ανεγείρονται αρκετά μνημεία, ενώ παράλληλα κατασκευάζεται και η Ρωμαϊκή Αγορά. Ο ανοιχτός χώρος της πλατείας της αρχαίας Αγοράς καλύπτεται σταδιακά από οικοδομήματα. Έτσι ο εμπορικός χαρακτήρας της χάνεται σταδιακά¹⁵. Η αλλαγή στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και τη λειτουργία της αγοράς στη Ρωμαϊκή εποχή, φανερώνει τη μείωση του ζωτικού της ρόλου στην πολιτική ζωή του άστεως.

¹⁵ Στο χώρο της αρχαίας Αγοράς, μεταφέρθηκαν και στήθηκαν μνημεία από άλλες περιοχές, όπως ο ναός του Άρη από την Παλλήνη και ο βωμός του Διός από την Πνύκα. *Agora*, XIV, 23

Ο 2ος αι. μ.Χ. σηματοδότησε την τελευταία μεγάλη περίοδο ακμής της πόλης. Η παλαιά λάμψη της Αθήνας επανήλθε χάρις στο ευρύ οικοδομικό πρόγραμμα του φιλέλληνα αυτοκράτορα Αδριανού(117-138 μ.Χ.), ο οποίος άλλαξε την πολεοδομική και αρχιτεκτονική όψη της πόλης. Ο αυτοκράτορας θαύμαζε τον πολιτισμό και το μεγαλείο της παλαιάς Αθήνας, γεγονός που επέδειξε έμπρακτα με τα έργα του. Από τις πιο αξιόλογες κατασκευές αποτελούσαν τα υδραυλικά έργα. Οι κάτοικοι της Αθήνας μπορούσαν να απολαμβάνουν το τρεχούμενο νερό μέσω ενός συστήματος που απαρτιζόταν από ένα δίκτυο από κρήνες, λουτρικές και άλλες υδραυλικές εγκαταστάσεις τις οποίες υδροδοτούσε το αδριάνειο υδραγωγείο μεταφέροντας νερό από τις πηγές της Πάρνηθας. Το έργο όμως του Αδριανού στην Αθήνα δεν είναι σημαντικό μόνον για τα μεγαλόπρεπα κτήρια, αλλά κυρίως για την προσπάθειά του να αναβιώσει το ελληνικό πνεύμα και να καταστήσει και πάλι την Αθήνα, κέντρο του Ελληνισμού.

Με το τέλος της περιόδου των Αντωνίνων(140 μ.Χ. κ.ε.) η πόλη αρχίζει σταδιακά να παρακμάζει. Σε πλήρη παρακμή οδηγήθηκε στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. όταν οι επιδρομές των Γότθων και των Ερούλων κατέστρεψαν το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης¹⁶. Μετά την επιδρομή η Αθήνα μετατράπηκε σε επαρχιακή πόλη. Υπάρχουν ενδείξεις για την ανακαίνιση ορισμένων κτηρίων ωστόσο η εικόνα της δεν είναι καθόλου ξεκάθαρη.

---

¹⁶Camp 1977, 104

III. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΡΟΥ

Από τις απαρχές της οργάνωσης της πόλης η ορθή διαχείριση του νερού αποτελούσε ένα από τα βασικότερα ζητούμενα για την ευρυθμία της. Κατά τη διάρκεια του βου αι π.Χ., το αθηναϊκό κράτος έστρεψε το ενδιαφέρον του στην υδροδότηση, παρέχοντας ένα εκτεταμένο σύστημα το οποίο περιελάμβανε τουλάχιστον τέσσερα κρηναία οικοδομήματα καθώς και υδραγωγείο που τα τροφοδοτούσε. Δεν αρκούσε όμως μόνο η κατασκευή του δικτύου υδροδότησης αλλά έπρεπε να εξασφαλιστεί και η σωστή λειτουργία του. Επομένως ο έλεγχος των υδάτων σε όλο το εύρος της υδραυλικής κατασκευής (από το σημείο ανάβλυσης έως και το σημείο άφιξης μέσα στην πόλη) καθίστατο ζωτικής σημασίας, καθώς η μεταφορά τους θα μπορούσε να αποβεί επιζήμια για τη σύσταση και την ποιότητα τους. Η παρουσία αρμόδιων για την συντήρηση και προστασία των υδραυλικών έργων αποτελούσε επιτακτική ανάγκη.

Σύμφωνα με την αρχαία γραμματεία δημόσιο αξίωμα που συνδέεται με τη χρήση και τη διαχείριση του νερού υπάρχει ήδη από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., Μάλιστα τη θέση αυτή κατείχε και ο ίδιος ο Θεμιστοκλής¹⁷. Οι τίτλοι αυτού του αξιώματος που μαρτυρούνται στις αρχαίες πηγές είναι οι ακόλουθοι : «υδάτων επιστάτης», «επιμελητής κρηνών» , «κρηνοφύλαξ». Η ακριβής διαφορά στην ερμηνεία των όρων δεν έχει αποσαφηνιστεί και δεν είναι γνωστό αν υπήρχε κάποια διάκριση στα καθήκοντά τους στην εκάστοτε περίοδο¹⁸. Ωστόσο αυτό που συμπεραίνεται είναι ότι το αξίωμα του επιμελητή των κρηνών αποτελούσε μια ιδιαίτερη κατηγορία δημόσιων λειτουργών οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την ευθύνη της ομαλής λειτουργίας των υδραυλικών υποδομών. Καθήκον τους δηλαδή αποτελούσε η συντήρηση, ο καθαρισμός και η συνεπής κατανάλωση του νερού. Είχαν επίσης την εξουσία να τιμωρούν όσους επωφελούνταν από τα δημόσια έργα υδροδότησης¹⁹.

---

¹⁷ Πλούταρχος, Βίος του Θεμιστοκλή, 31: «εἶδε δὲ ἐν Μητρόσ ἱερῶ τὴν καλουμένην ὑδροφόρον κόρην χαλκῆν, μέγεθος δίπηχυν, ἦν αὐτὸς ὁ τε τῶν Ἀθήνησιν ὑδάτων ἐπιστάτης ἦν, ἔλων τοὺς ὑφαίρουμένους τὸ ὕδωρ καὶ παροχετεύοντας, ἀνέθηκεν ἐκτῆς ζημίας ποιησάμενος»

¹⁸ Camp 1977, 26-27

¹⁹ Camp 1977, 25-26

Η σπουδαιότητα της θέσης διαπιστώνεται από το γεγονός ότι το αξίωμα αυτό δεν ήταν κληρωτό αλλά αιρετό, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης²⁰. Η διατήρηση της συγκεκριμένης αρχής φαίνεται να επιβιώνει έως και τα ρωμαϊκά χρόνια οπότε εμφανίζεται με τον όρο «curator aquarum²¹».

1. Μεταφορά και χρήση του νερού

Αφετηρία του υδροδοτικού έργου αποτελούσε ο εντοπισμός και ο έλεγχος των υδάτινων πόρων και έπειτα η μεταφορά του νερού ανάλογα με τον τρόπο που επιτυγχανόταν η πρόσβαση σε αυτούς. Οι Αθηναίοι λοιπόν προχώρησαν στη συστηματική αξιοποίηση των επιφανειακών πηγών και στην υδρομάστευση των υπογείων υδάτων ή/και την μεταφορά τους από πιο απομακρυσμένες πηγές που βρίσκονταν στις παρυφές των βουνών. Στην περίπτωση όπου η κρήνη κατασκευαζόταν σε εγγύτητα με κάποια φυσική πηγή, υδροδοτούνταν απευθείας από τα ύδατα που έρρεαν από αυτή (διαμορφωμένη πάνω στην πηγή ακριβώς).

Από την άλλη πλευρά όταν η κρηναϊκή κατασκευή βρισκόταν μακριά από κάποια υδάτινη πηγή, τότε το νερό διοχετευόταν σε αγωγούς ή/και σήραγγες²² για να μεταφερθεί στο οικοδόμημα. Υπήρχε η ανάγκη δηλαδή κατασκευής υδραγωγείου. Για τη μεταφορά του νερού χρησιμοποιούνταν διάφοροι τρόποι. Η πιο συνηθισμένη μέθοδος ήταν μέσω δικτύου πήλινων αγωγών το οποίο κατέληγε σε δεξαμενή που ανήκε στο κρηναϊκό συγκρότημα. Εκεί το τρεχούμενο νερό αποθηκευόταν ή εξέρρεε απευθείας μέσω των κρουνών για την κατανάλωσή του.

Οι αγωγοί ήταν συνήθως πήλيني για οικονομικούς λόγους αλλά και για τη μεγαλύτερη ταχύτητα της μεταφοράς του νερού. Οι βασικοί τύποι που συναντώνται είναι: α) οι αγωγοί κυκλικής διατομής που κατασκευάζονταν σε ξεχωριστά τμήματα τα οποία έπειτα συνδέονταν προσεκτικά μεταξύ τους β) οι πύοσχημοι αγωγοί, γ) οι μεγάλοι λίθινοι αγωγοί οι οποίοι χρησιμοποιούνταν κυρίως για μεγαλύτερης

---

²⁰Αριστοτέλης, Πολιτικά 1321b: και Αριστοτέλης «Αθηναίων Πολιτεία» 43.1

²¹Καϊάφα 2008, 12

²²Dunkley 1935- 1936, 188

κλίμακας οικοδομικά προγράμματα, και όπου ήταν υπέργειοι και εκτεθειμένοι στην επιφάνεια²³. Ακόμη σπανιότερα χρησιμοποιούνταν και μολύβδινοι αγωγοί.

Εκτός από την υδροδότηση, τα συστήματα αγωγών χρησίμευαν και στην απορροή του νερού. Στις δεξαμενές όπου το νερό έρρεε συνεχώς θα έπρεπε να υπήρχε πρόβλεψη για την υπερχειλίση του. Ένας τρόπος εκροής των υδάτων, εκτός του συστήματος αγωγών, ήταν επίσης και μέσω αυλακιών. Το νερό από τις κρήνες φαίνεται πως συλλεγόταν σε δεξαμενές, ακόμη και στην περίπτωση που οι υδρίες γέμιζαν απευθείας από τους κρουνοί, ίσως για λόγους οικονομίας. Ο καθαρισμός των κρηνών γινόταν με την αφαίρεση του πάματος από την οπή της δεξαμενής, η οποία βρισκόταν κοντά στο επίπεδο του εδάφους. Στην αρχαϊκή περίοδο οι κρήνες, κατασκευάζονταν με τέτοιο τρόπο ώστε οι δεξαμενές τους να γεμίζουν και να αδειάζουν μεμονωμένα για τον καθαρισμό τους, χωρίς να θέτουν σε αδράνεια όλο το κρηναϊκό συγκρότημα²⁴.

Όσον αφορά στις χρήσεις του νερού, αυτό αποτελούσε αναγκαίο αγαθό για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών. Η φροντίδα με την οποία διαφυλασσόταν σε αγωγούς και κρήνες φανερώνει πως η κυριότερη χρήση του ήταν για πόση²⁵. Εκτός από την απλούστερη και συνηθέστερη προσφορά του, για τον κορεσμό της δίψας, οι καθημερινές οικιακές ασχολίες (προετοιμασία φαγητού, οικιακή καθαριότητα), αλλά και οι βιοτεχνικές δραστηριότητες απαιτούσαν την άφθονη παρουσία του. Άξια αναφοράς είναι η δευτερεύουσα χρήση του νερού που υπερχειλίζει από τις μεγάλες κρήνες και χρησιμοποιούνταν για άρδευση είτε για κατανάλωσή του από τα ζώα, όπως συνέβαινε στην περίπτωση της ΝΑ κρήνης της Αγοράς και της κρήνης του Διπύλου.

Επιπρόσθετα, απαραίτητη ήταν η υδάτινη συμβολή στην καθαριότητα και την υγιεινή. Μεγάλη πιθανότητα αποτελεί οι κρήνες να είχαν και αυτή τη λειτουργία, να χρησίμευαν δηλ. και ως λουτρά. Παραδείγματα για την πιθανή χρήση των κρηνών αντλούμε από την κεραμική εικονογραφία αλλά και από ορισμένες φιλολογικές πηγές.

---

²³ Camp 1977, 27

²⁴ Dunkley 1935- 1936, 189

²⁵ Camp 1977, 28-31

Μια πιο εξειδικευμένη χρήση του νερού αποτελεί το παράδειγμα του υδραυλικού ρολογιού, ονόματι κλεψύδρα, που χρονολογείται τον 4^οαι. π.Χ. και βρίσκεται στην Αγορά των Αθηνών. Πρόκειται για μια ιδιότυπη μορφή κρήνης, η οποία όμως χρησιμοποιούσε το νερό για τη μέτρηση του χρόνου²⁶. Το ρόλο της φαίνεται να αντικατέστησε παρόμοια κατασκευή των ρωμαϊκών χρόνων²⁷, αν και η λειτουργία τους δεν ήταν ακριβώς η ίδια.

Πέρα από την καθημερινή, πρωταρχική χρήση του το νερό πέρασε και στη σφαίρα της πνευματικής υπόστασης. Αναμφίβολα θεωρούνταν ιερό κατά την αρχαιότητα, σύμβολο καθαρισμού και εξαγνισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλά από τα ιερά της αρχαιότητας ήταν υδροδοτούμενα. Θεϊκές οντότητες, συνήθως νύμφες, σχετίζονταν με τις φυσικές πηγές. Εκτός αυτού το νερό χρησιμοποιούνταν και για διάφορες άλλες τελετουργικές πρακτικές²⁸.

Η πολυδιάστατη σημασία του νερού αντικατοπτρίζεται στις διάφορες εκφάνσεις της κοινωνίας και στην ποικιλότητα κατανάλωσή του. Καθίσταται αντιληπτό ότι ο δαμασμός του νερού παρείχε τη δυνατότητα της εξασφάλισής του σε επαρκείς ποσότητες και της ελεγχόμενης δράσης του μέσω της διαχείρισής με την κατασκευή μικρότερων ή μεγαλύτερων υδραυλικών υποδομών τις κυριότερες από τις οποίες αποτελούσαν οι κρήνες.

---

²⁶Για περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά την αρχιτεκτονική και τη λειτουργία του, βλ. σελ 33-34

²⁷ Το υδραυλικό μνημείο του Λυσικράτη, στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς (βλ. Travlos 1980, 348-351)

²⁸Σχετιζόμενες με την λατρεία των Νυμφών, του Διόνυσου πχ όπως ήταν η γιορτή των Ανθεστηρίων.

IV. ΟΙ ΚΡΗΝΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ

Η κρήνη καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της υδραυλικής τεχνολογίας, βασική συνιστώσα στην καθημερινή εξασφάλιση του νερού. Λόγω των χιλιάδων χρόνων που μεσολάβησαν, στη σύγχρονη εποχή σώζονται κατά κανόνα λίγα έως ελάχιστα τμήματα τέτοιων κατασκευών. Για τον λόγο αυτό κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι αρκετοί ερευνητές έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στη μελέτη της κεραμικής εικονογραφίας, χρησιμοποιώντας την ως μια έμμεση πηγή πληροφόρησης αναφορικά με την αρχιτεκτονική και την μορφή των μνημείων. Εν συνεχεία, διατυπώθηκαν αρκετοί προβληματισμοί σχετικά με την αξιοπιστία της αναπαράστασης των μνημείων αυτών.

1. Τύποι κρηναίων οικοδομημάτων

Η πλειονότητα των αγγείων στα οποία εμφανίζονται κρήνες ανήκει κυρίως στα αττικά μελανόμορφα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Αν και μερικά παραδείγματα εμφανίζονται και σε μεταγενέστερα ερυθρόμορφα αγγεία. Ο Α. Ορλάνδος διέκρινε δύο βασικές κατηγορίες κρηνών με βάση τον τρόπο λήψης νερού: τις «αρυκρήνες» και τις «ρέουσες» (ροοκρήνες)²⁹. Στις αρυκρήνες το νερό λαμβανόταν με τη βύθιση των αγγείων απευθείας από τη δεξαμενή (στην οποία κατέληγε το νερό μέσω συστήματος αγωγών). Στις ροοκρήνες το νερό έρεε από τους κρουνοί οι οποίοι ήταν προσαρτημένοι σε κάποια επιφάνεια και λαμβανόταν με την τοποθέτηση των υδριών απευθείας κάτω από αυτούς³⁰. Στην πλειονότητα των αγγειογραφιών, οι κρήνες που απεικονίζονται ανήκαν στην δεύτερη κατηγορία (ροοκρήνες), κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τα ανασκαφικά δεδομένα και τα όσα γνωρίζουμε για τις κρηναϊκές εγκαταστάσεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων - μια εποχή που υπερέχουν αριθμητικά οι κρήνες με δεξαμενή- .

²⁹ Εκτός από τη μελέτη του Ορλάνδου, σημαντική αποτελεί και αυτή του Glaser 1983 ο οποίος επιχείρησε τον τυπολογικό διαχωρισμό των κρηναίων οικοδομημάτων βάσει της αρχιτεκτονικής τους ξεχωριστά για τον κάθε τύπο ροοκρήνης και αρυκρήνης

³⁰ Ορλάνδος 1916, 94-95

Το γεγονός αυτό δεν προξενεί έκπληξη, δεδομένου ότι το κέντρο της παράστασης ήταν το υδάτινο στοιχείο³¹. Στην περίπτωση απεικόνισης όλης της κρηναϊκής κατασκευής δεν θα ήταν ορατό το ρέον νερό ούτε και η δεξαμενή. Επιπλέον ορισμένοι μελετητές εικάζουν ότι η χρήση του αρχιτεκτονικού στοιχείου εξυπηρετούσε τη δήλωση του τόπου δράσεως για την ολοκληρωμένη αφηγηματική σύνθεση. Επομένως οι κρηναϊκές κατασκευές δεν είναι απαραίτητο να αναφέρονταν σε κάποιο συγκεκριμένο οικοδόμημα. Πολύ πιθανόν να αποτελούσαν διακοσμητικά στοιχεία και κατά συνέπεια αποκύημα της φαντασίας του καλλιτέχνη. Από την άλλη πλευρά κάποια από αυτά τα κτήρια ίσως και να ήταν αναπαραστάσεις πραγματικών οικοδομημάτων της Αθήνας αποδοσμένων με διαφορετικό τρόπο.³²

Εκτός από τις προαναφερθείσες θεωρίες, πρέπει να ληφθούν υπόψη και άλλες παράμετροι που συνέβαλαν στην απεικόνιση των συγκεκριμένων τύπων κρηνών στα αγγεία. Δεδομένου ότι ο διαθέσιμος χώρος στην επιφάνεια του αγγείου ήταν αρκετά περιορισμένος, οι αγγειογράφοι αναγκάζονταν να αναπαραστήσουν τα κτήρια σε μια πιο απλουστευμένη αφαιρετική μορφή είτε με την ύπαρξη μεμονωμένων κρουνών (προσαρτημένων ή μη στην επιφάνεια βράχων ή κιόνων), είτε συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών μελών που πιστοποιούν την ύπαρξη κτηρίου. Δε λείπουν και οι περιπτώσεις, στα πιο πρώιμα αγγεία, όπου ενώ το θέμα της παράστασης αναφέρεται στην κρήνη, ωστόσο το οικοδόμημα απουσιάζει παντελώς, όπως στο παράδειγμα από την υδρία της Βοστόνης³³.

Ο πιο απλοϊκός τρόπος, αν και όχι τόσο κοινός, για την αναπαράσταση μιας κρήνης είναι μέσα από την απόδοση μεμονωμένων κρουνών σε σχήμα λεοντοκεφαλής ή προτομής πάνθηρα³⁴ (πιν.3, εικ.1). Αρκετές είναι οι περιπτώσεις όπου ο κρουνός είναι προσαρτημένος σε τοίχιο ή πεσσό στη μια πλευρά της παράστασης (πιν.9, εικ. 1). Αυτός ο τύπος συναντάται και σε αγγεία μικρότερου μεγέθους, όπως κύλικες, όπου η επιφάνεια είναι μικρότερη. Η πιο διαδεδομένη μορφή κρηναίου οικοδομήματος, απαντά στον τύπο της κατασκευής που είναι τοποθετημένη στη μία από τις πλευρές της παράστασης και ορίζεται από έναν ραδινό κίονα, ο οποίος συγκρατεί μέρος του επιστύλιου, άλλες φορές τη δωρική ζωφόρο (πιν. 6,

---

³¹Ορλάνδος 1916, 94-95

³²Pedley 1987, 76-77

³³Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών 01.8125, μελανόμορφη υδρία, Manakidou 1992-1993, 76

³⁴Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1843.11-3.91(B338), αττική μελανόμορφη υδρία, ABV: (1956), 366.72

εικ.1) ή ακόμη σπανιότερα την πρόσοψη μέχρι το επίπεδο του αετώματος³⁵. Στο εσωτερικό, πέρα από τον/τους κρουνοί, υπάρχει μια τετράγωνη πλατφόρμα για την τοποθέτηση των υδριών απευθείας κάτω από τους κρουνοί. Ο λόγος για τον οποίο προτιμάται περισσότερο η κατηγορία αυτών των κρηνών, πιθανόν να οφείλεται στο ότι δεν είναι δύσκολες στην απεικόνισή τους, δίνοντας την εντύπωση μιας πρόστυλης ή εν παραστάσι κατασκευής.

Τα παραδείγματα ολοκληρωμένων κτηρίων που αντλούμε από τα αγγεία είναι ελάχιστα. Χαρακτηριστική στην απόδοση των κρηνών, αποτελεί μια σειρά αγγείων που αποδίδεται στην ομάδα του Λεάγρου και στο ζωγάφο του Πριάμου. Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις βασικές παραλλαγές που εμφανίζονται σε αυτά:

Στην πρώτη, το κτήριο βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο της παράστασης και αποτελείται από δύο κίονες ενώ στο εσωτερικό φαίνεται ο κρουνός ή/και στα άκρα του οικοδομήματος (πιν.4, εικ.1). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υδρία της Μαδρίτης³⁶. Μια δεύτερη πιο σύνθετη παραλλαγή είναι εκείνη που προβάλλει το εσωτερικό της κατασκευής, η οποία αποτελείται από δύο κίονες που στηρίζουν το θριγκό, έναν πεσσο αποδοσμένο σε τομή πάνω στον οποίο είναι προσαρτημένοι κρουνοί από τη μια και την άλλη πλευρά³⁷. Το κτίσμα αυτό δε γνωρίζουμε αν υπήρξε στην πραγματικότητα. Ίσως ο καλλιτέχνης επινόησε αυτόν τον τύπο ούτως ώστε να «ισορροπήσει» την παράσταση προκειμένου να επικρατεί μια συμμετρία μεταξύ των μορφών και να μη δίνεται το βάρος μόνο στη μια πλευρά της³⁸ (πιν. 3, εικ. 3).

Ένας ακόμη τρόπος που πιθανόν εφάρμοζε ο αγγειογράφος για την επίλυση του προαναφερθέντος προβλήματος, ήταν η τοποθέτηση του κτίσματος και στα δύο άκρα της παράστασης (πιν. 4, εικ.2) όπως συμβαίνει και στην υδρία του μουσείου του Λούβρου³⁹. Σε αυτό το σημείο μπορεί να προστεθεί στην τυπολογία ακόμη μια κρηναϊκή κατασκευή η οποία καταλαμβάνει όλη την παράσταση και στο εσωτερικό αυτής τοποθετείται ολόκληρη η δράση (πιν. 5, εικ. 1). Οι κίονες διαχωρίζουν το διαθέσιμο χώρο, ενώ οι κρουνοί τοποθετούνται στο φόντο ή/και στην κάθε πλευρά.

³⁵Ρώμη, Mus. Naz. Etrusco Villa Giulia, 63610, αττική μελανόμορφη υδρία, ABV: paralipomena, (1971)148.5QUATER και Μόναχο, Antikensammlungen, J116, αττική μελανόμορφη υδρία, Rocnik 95 (1985) 2: πιν.36.60 280.1

³⁶Μαδρίτη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, L66, αττική μελανόμορφη υδρία, ABV: (1956) 335.1

³⁷Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1837.6-9.53 (B334), ABV: (1956) 365.71

³⁸Dunkley 1935-1936, 156

³⁹Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου, F302, αττική μελανόμορφη υδρία, Paralipomena: (1971), 165.74BIS

Δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του εν λόγω τύπου αποτελούν η υδρία του ζωγράφου του Πριάμου⁴⁰ και η υδρία της Βοστώνης⁴¹.

Παρά το γεγονός ότι οι κρήνες εμφανίζονται και στους δύο ρυθμούς, ωστόσο πιο συχνά συναντώνται στα μελανόμορφα αγγεία της αρχαϊκής εποχής. Αξίζει να σημειωθεί η ειδοποιός διαφορά που εντοπίζεται στις παραστάσεις των μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων. Ο ερυθρόμορφος ρυθμός φαίνεται να μην δίνει τόσο έμφαση στο αρχιτεκτονικό στοιχείο. Οι κρηναϊκές κατασκευές είναι αρκετά μικρές και απλοποιημένες, ενώ οι μορφές είναι εκείνες που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της παράστασης⁴².

Ανακεφαλαιώνοντας, από τη μία πλευρά, έχουμε την πρόσοψη μιας απλής δωρικής κατασκευής με κίονες εν παραστάσι, και από την άλλη κρουνοί, χωρίς την ύπαρξη οικοδομήματος. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι εικονογραφικές απεικονίσεις έδιναν την εντύπωση μιας πλούσιας διακόσμησης των κτηρίων. Οποιαδήποτε αρχιτεκτονική λεπτομέρεια αποσπάμε από την αγγειογραφία, θα μπορούσε να καταστεί αρκετά χρήσιμη, καθώς αυτά αποτελούν σημαντική πηγή πληροφόρησης για την πρώιμη αρχιτεκτονική της αρχαϊκής – κλασικής εποχής και πιθανότατα για την εφαρμογή του αρχιτεκτονικού ρυθμού σε ξύλο.⁴³

2. Θεματολογία

Η σημασία των κρηναϊών οικοδομημάτων επιβεβαιώνεται μέσα από τη συχνή απεικόνισή τους σε αρκετές παραστάσεις των αγγείων, ως επί το πλείστον υδρίες, αλλά και σε άλλα αγγεία, συσχετιζόμενα άμεσα με το νερό, σε θέματα συναφή με την καθημερινή ζωή, τις θρησκευτικές τελετές ή το μυθολογικό κύκλο. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι η κρήνη αποτελεί το βασικό τόπο διεξαγωγής της εικονογραφικής σύνθεσης, γύρω από τον οποίο εκτυλίσσεται το γεγονός.

---

⁴⁰Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1843.11-3.17 (B332), ABV: (1956) 333.27, 694

⁴¹Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών, 61.195, αττική μελανόμορφη υδρία, Paralipomena: (1976) 147.5BIS

⁴²Dunkley 1935-1936, 177

⁴³Pedley 1987, 70-71 και Dunkley 1933, 159-160

Το θέμα που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των κρηναϊκών αναπαραστάσεων είναι οι γυναίκες σε κρήνη, καλύπτοντας κυρίως την τελευταία εικοσιπενταετία του 6^{ου} αι. π.Χ., στις μελανόμορφες, κατά κύριο λόγο, υδρίες. Εντούτοις, είναι δυνατόν να προταθεί κάποιου είδους κατηγοριοποίηση των θεμάτων που έχουν ως σημείο αναφοράς την κρήνη. Ορισμένα ενδεικτικά είναι τα εξής :

A) Η κρήνη ως ο τόπος δράσης κάποιου μυθολογικού/ ιστορικού γεγονότος

Το θέμα αυτό συναντάται ιδιαίτερα σε πιο πρώιμα αγγεία. Αρκετά διαδεδομένη είναι η απεικόνιση του θανάτου του Τρωίλου από τον Αχιλλέα. Η συνάντηση –ενέδρα συμβαίνει μπροστά από μια κρήνη. Ο Τρωίλος έφιππος συνοδεύει την Πολυξένη η οποία γεμίζει νερό από την πηγή. Πίσω από την κρήνη ενεδρεύει ο Αχιλλέας παραμονεύοντας να σκοτώσει τον Τρωίλο. Η κρήνη συνήθως έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: ο κρουνός σε σχήμα λεοντοκεφαλής είναι προσαρτημένος στην επιφάνεια βράχου, πεσσού ή κίονα. Μοναδικό παράδειγμα αποτελεί ο κρατήρας του Εργότιμου και του Κλιτία⁴⁴, (αγγείο Francois, πιν. 9, εικ. 2-3) στον οποίο η κρήνη αναπαρίσταται στην εμπρόσθια όψη της με όλα τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που την απαρτίζουν.

B) Η κρήνη ως σημείο συνάντησης των γυναικών και χώρος τελετουργίας (:)

Τη μεγαλύτερη γκάμα των αγγείων καλύπτουν οι σκηνές που αναπαριστούν μια κρήνη και γυναικείες μορφές να συλλέγουν νερό από τους κρουνούς της. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα. Ωστόσο σχεδιαστικές λεπτομέρειες σε κάποια από τα αγγεία αποτελούν ενδείξεις πως η παράσταση δεν απεικονίζει την απλή διαδικασία περισυλλογής νερού αλλά κινείται στη σφαίρα της τελετουργίας (πιν. 7, εικ. 2, πιν. 7, εικ. 1). Παραδείγματος χάριν, η χρήση των κλαδιών και των στεφάνων σε συνδυασμό με τις κρήνες⁴⁵ αναφέρονται σε σχετικές λατρευτικές πράξεις σε συνάφεια με το νερό⁴⁶. Ηπροσεγμένη εμφάνιση των γυναικών ίσως εναπόκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για νύμφες, ή γυναίκες που με τη μύησή τους «μετατρέπονται» (μεταφορικά) σε νύμφες⁴⁷. Αξιοσημείωτες είναι οι δύο περιπτώσεις υδριών με

⁴⁴ Φλωρεντία, Ετρουσκικό Αρχαιολογικό Μουσείο 4209, Αττικός μελανόμορφος ελικωτός κρατήρας, ABV: (1956), 76.1, 682

⁴⁵ Παρίσι, Μουσείο Λούβρου F296, CVA: Paris, Louvre 6, III.He.51, πίν. 71.1-3.5

⁴⁶ De Simone 2008, 320

⁴⁷ De Simone 2008 321

παράσταση γυναικών σε κρήνη, στις οποίες σώζεται η επιγραφή « ΚΑΛΙΡΟΕ⁴⁸»(πιν. 6, εικ. 2). Στις φιλολογικές πηγές⁴⁹ γίνεται αναφορά στην πηγή Καλλιρρόη της Αθήνας το νερό της οποίας σχετιζόταν με γαμήλια έθιμα και άλλες τελετές (π.χ. στα Ανθεστήρια⁵⁰ και πιο συγκεκριμένα τα υδροφόρια⁵¹). Επομένως καθίσταται αρκετά πιθανό οι παραστάσεις αυτές να αποτελούν μνεία στις τελετουργίες που διαδραματίζονταν στην κρήνη Καλλιρρόη.

Γ) Η κρήνη ως σημείο ερωτικών συναντήσεων

Μια ακόμη μικρή ομάδα αγγείων, που χρονολογούνται μεταξύ του 520 και 500 π.Χ. φέρουν παραστάσεις με γυναίκες σε κρήνη παρουσία σατύρων (πιν. 7, εικ. 2), ή γυναίκες στο λουτρό, μαζί με άλλες ανδρικές μορφές. Οι απεικονίσεις αυτές συναντώνται κυρίως στα ερυθρόμορφα αγγεία, και φαίνεται να έχουν διαφορετικό νόημα, τόσο ως προς την απόδοση των μορφών, όσο και ως προς το ρόλο του κρηναίου οικοδομήματος. Στην προκειμένη περίπτωση, η κρήνη, είναι το επικίνδυνο μέρος, όπου λαμβάνουν χώρα ερωτικές περιπτώξεις.

2.1 Τα Πρόσωπα

Οι γυναικείες μορφές

Όσον αφορά στην ταυτότητα των απεικονιζόμενων γυναικών, τα κυρίαρχα πρόσωπα της παράστασης στα οποία έχουν αποδοθεί διάφορες ερμηνείες, θα μπορούσαν να αποτελούν κρηναίες νύμφες, γυναίκες της αριστοκρατίας ή/και εταίρες.

Κυρίως στα μελανόμορφα αγγεία οι γυναίκες αναπαρίστανται με χιτώνα, πέπλο και αρκετά καλλωπισμένες. Σύγχρονοι μελετητές αναζητώντας την κοινωνική θέση των γυναικών συνδέουν το γενικότερο παρουσιαστικό τους με το γεγονός ότι αποτελούν μέλη κάποιας ελίτ (γι' αυτό και αποδίδονται πιο περίτεχνα). Άλλοι ερευνητές, εικάζουν ότι πολύ πιθανόν να ήταν εταίρες, βασιζόμενοι σε επιγραφές που

⁴⁸ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 1. 732, θραύσμα αττικής μελανόμορφης υδρίας
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1868.6-10.3 (B331), αττική μελανόμορφη υδρία, ABV: (1956), 261.41, 667

⁴⁹ Ηρόδοτος, Θουκυδίδης

⁵⁰ De Simone 2008, 24-27

⁵¹ Pilo 2010, 356-357

αναγράφουν τα ονόματα των γυναικών⁵² ή το επίθετο « ΚΑΛΗ» (πιν. 8, εικ. 1). Σε αμφότερες τις περιπτώσεις οι γυναίκες δε θα μπορούσαν να είναι δούλες.

Οι προαναφερθείσες μορφές αντίκεινται σε όσες συναντώνται στα ερυθρόμορφα αγγεία. Η μορφολογία που διατρέχει τις παραστάσεις διαφέρει αρκετά από τις μελανόμορφες. Οι σκηνές πλέον συνθέτονται από μία ή δύο γυναίκες, ενώ στα μελανόμορφα αγγεία οι γυναικείες μορφές είναι από τρεις και άνω. Η ανάλυση της υδρίας της Μαδρίτης⁵³ (πιν. 9, εικ.1) προσφέρει ένα καλό υπόβαθρο για την ερμηνεία των μορφών. Ο Ζωγράφος του Βερολίνου, στον οποίο αποδίδεται το αγγείο, φαίνεται να επιδιώκει την εστίαση στην καθημερινότητα των γυναικών. Οι μορφές δεν διαθέτουν αρκετά στοιχεία που θα βοηθούσαν στην αποσαφήνιση της κοινωνικής θέσης τους και αποδίδονται πιο απλουστευμένα. Ωστόσο ορισμένες φορές οι γυναικείες αυτές μορφές μοιάζουν με δούλες. Παράλληλα σε ορισμένα παραδείγματα η κόμη τους (στο ύψος του λαιμού) και η δερματοστιξία στα χέρια τους, υποδεικνύουν ότι πρόκειται για δούλες θρακικής καταγωγής⁵⁴.

Λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι (Περσικοί Πόλεμοι), μπορεί να καταστεί κατανοητή και η αλλαγή που συντελείται στην αγγειογραφία. Η αύξηση στην απεικόνιση των μορφών των δούλων στην κεραμική εικονογραφία του 5^{ου} αι. πιθανόν να είχε ως σημείο αφετηρίας τις παραστάσεις με γυναίκες σε κρήνη. Η δραστηριότητα που πρωτίστως ανήκε στις γυναίκες της αριστοκρατίας (αν αποδεχθούμε ότι αυτή ήταν η κοινωνική τους ταυτότητα), πλέον αποτελούσε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των δούλων. Συνεπώς ένας από τους λόγους που στα ερυθρόμορφα αγγεία οι παραστάσεις γυναικών σε κρήνη είναι λιγότερες πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι αναφέρεται σε δούλες.

Ανδρικές μορφές

Από τις παραστάσεις, βέβαια δε λείπουν και οι ανδρικές μορφές, αν και αυτές καλύπτουν ένα πολύ μικρό ποσοστό των σκηνών με θέμα τις γυναίκες σε κρήνη. Η κοινωνική θέση τους και ο ρόλος που διαδραματίζουν στην παράσταση δεν είναι ο ίδιος σε όλες τις απεικονίσεις τους. Πότε εμφανίζονται ως Αθηναίοι πολίτες, συχνά

⁵²De Simone 2008, 316-317

⁵³Μαδρίτη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, L160 (11117), αττική ερυθρόμορφη υδρία, ARV²: (1963) 209.167

⁵⁴De Simone 2008,323

γενειοφόροι κρατώντας βακτηρία. Σε άλλες περιπτώσεις πάλι, ο κοντός χιτωνίσκος και η αισθητή διαφορά ύψους από τις υπόλοιπες μορφές, δηλώνουν ότι πρόκειται για δούλους. Μια ενδιαφέρουσα παράσταση αποτελεί εκείνη της υδρίας από το Βατικανό⁵⁵ (πιν. 8, εικ. 2), στην οποία απεικονίζονται δυο γυναικείες μορφές και δίπλα σε αυτές δύο δούλοι. Η ιδιαιτερότητα της παράστασης έγκειται στο γεγονός ότι οι δούλοι φορούν στεφάνια από φύλλα κισσού που πιθανόν συμβολίζουν κάποια τελετουργική πράξη. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις κοινωνικές νόρμες καθώς απαγορευόταν η συμμετοχή των δούλων σε τελετές⁵⁶. Ακόμη οι ανδρικές μορφές μπορεί να αποτελούν θεότητες (πιν. 5, εικ. 2)⁵⁷ ή άλλα μυθολογικά πρόσωπα, όπως ο Ηρακλής, και ο Αχιλλέας.

2.2 Ο Συμβολισμός πίσω από τις παραστάσεις

Οι παραστάσεις των αγγείων μπορούν να εκληφθούν ως πραγματολογικά στοιχεία, που μας βοηθούν να αντιληφθούμε την αθηναϊκή κοινωνία. Μέσα από τη μελέτη τους προκύπτουν πολύτιμα συμπεράσματα για τις βασικές συνιστώσες που συνέθεταν την Αθήνα της αρχαϊκής περιόδου. Το θέμα των γυναικών σε κρήνη σε πρώτη φάση δίνει την εντύπωση της καθημερινής ζωής στην Αθήνα του 6^{ου} αι. π.Χ.

Στην πλειονότητα, όμως των παραστάσεων (κατά κύριο λόγο στα μελανόμορφα αγγεία) οι λεπτομέρειες των αγγειογραφιών οδηγούν σε άλλα συμπεράσματα. Οι γυναικείες μορφές θυμίζουν γυναίκες της αριστοκρατίας σύμφωνα όμως με τις φιλολογικές μαρτυρίες (όπως του Ηροδότου⁵⁸) κατά την αρχαϊκή περίοδο, η πρακτική της περισυλλογής νερού αποτελούσε καθήκον των δούλων. Επομένως θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οι σκηνές αυτές δεν αναπαριστούσαν την καθημερινή ζωή των γυναικών της αρχαϊκής Αθήνας αλλά του απώτερου παρελθόντος. Γίνεται δηλαδή αναφορά στο προγονικό παρελθόν, όπου επικρατούσε

⁵⁵Βατικανό,(MGE), 16449 (417), αττική μελανόμορφη υδρία, ABV (1956), 384.26

⁵⁶Σημαντική εξαίρεση αποτελούσε η γιορτή των ανθεστηρίων, στην οποία μπορούσαν να συμμετέχουν όλοι ανεξαιρέτως, ανεξαρτήτου κοινωνικής θέσεως. Βλ. De Simone 2008,323-324

⁵⁷Όπως στην περίπτωση της υδρίας του ζωγράφου του Πριάμου: Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1843.11-3.17 (B332), ABV: (1956) 333.27, 694

⁵⁸Ηρόδοτος, 6, 137, 3

μια ιδεαλιστική κατάσταση στην οποία φύση και άνθρωποι βρίσκονταν σε απόλυτη αρμονία⁵⁹ τονίζοντας παράλληλα την αθηναϊκή αυτοχθονία.

Μια άλλη πτυχή στη νοηματοδότηση των παραστάσεων αποτελεί η ερμηνεία τους ως σκηνές τελετουργίας. Δεν είναι καθόλου απίθανο οι γυναίκες να αποτελούν μύστες ή νύμφες⁶⁰ κατά τη διάρκεια τελετουργίας στην κρήνη. Από τις φιλολογικές μαρτυρίες είναι γνωστό ότι η κρήνη – πηγή Καλλιρρόη συσχετιζόταν με διάφορες θρησκευτικές τελετές. Η Καλλιρρόη αποτελούσε την αρχαιότερη κρήνη της Αθήνας και η ιστορικότητά της είναι εκείνη που την καθιστά ακριβώς σημαντική στις τελετές,⁶¹ γι' αυτό το λόγο αναπαρίσταται συχνά στην εικονογραφία των αγγείων.

Σε κάθε περίπτωση παρατηρείται μια γενικότερη τάση για τον υπερτονισμό του κοινού αθηναϊκού παρελθόντος η οποία επιτυγχάνεται είτε μέσα από το μυθολογικό/ιστορικό⁶² κύκλο είτε μέσα από αυτές τις σκηνές της εξιδανικευμένης προγονικής κοινωνίας. Στη βάση των προηγούμενων επιχειρημάτων θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι πιθανόν η εικονογραφία είχε πολιτικό χαρακτήρα, εάν θεωρήσουμε ότι η διάδοση των θεμάτων αυτών στην αγγειογραφία αποτελούσε πολιτική προπαγάνδα των Πεισιστρατιδών, έτσι ώστε να συνδεθεί το όνομα τους τόσο με την ιστορία της Αθήνας όσο και με τη θρησκεία της.

---

⁵⁹Το γεγονός αυτό εξηγείται και από την εμφάνιση των ζώων δίπλα στις γυναικείες μορφές, όπως στην υδρία της ομάδας του Λεάγρου: Βερολίνο, Antikensammlung, F1908, ετρουσκική μελανόμορφη υδρία, ABV: (1956) 365.70

⁶⁰Σε αρκετές φιλολογικές πηγές και επιγραφές αναφέρεται η σχέση που είχαν οι κρήνες με τις νύμφες και άλλες θεότητες, καθώς και με διάφορα άλλα μυθικά πλάσματα.

⁶¹Ferrari 2003, 45

⁶²Με τη σημερινή σημασία των όρων, η μυθολογία και η ιστορία αποτελούν δυο αντίρροπες έννοιες. Ωστόσο, στην αρχαία αθηναϊκή κοινωνία η διάκριση αυτή δεν υφίστατο (για περαιτέρω ανάλυση επι του θέματος βλ. Ferrari 2003, 50-51)

ΜΕΡΟΣ 2^ο

I. ΚΡΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η περιοχή της Αγοράς, από τον 8^ο αι. π.Χ. έως και τον 3^ο αι μ.Χ. (επιδρομή των Ερούλων), αποτελούσε τον κοινωνικό και πνευματικό πυρήνα της Αθήνας. Η εξέλιξή της αντανακλά την ιστορική πορεία της πόλης. Στη διάρκεια των αιώνων κατασκευάστηκαν σημαντικά υδραυλικά οικοδομήματα, τόσο στην Αγορά όσο και σε άλλα κομβικά σημεία της πόλης, και ιερές τοποθεσίες, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πολιτών που σύχναζαν σε εκείνα. Στην τελευταία περίπτωση, δεν εξασφάλιζαν μονάχα την υδροδότηση της πόλεως αλλά διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο και στη θρησκευτική ζωή (τελετές).

1. ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η αρχαϊκή εποχή αποτελεί μια περίοδο κατά την οποία σημειώνονται οι πρώτες προσπάθειες για τη συστηματική παροχή νερού σε μεγάλο εύρος. Μέχρι τότε η σημασία ενός σταθερού συστήματος υδροδότησης ήταν άγνωστη. Έτσι λοιπόν συντελούνται μεγάλα οικοδομικά προγράμματα υπό την αιγίδα των τυράννων της εποχής. Όπως και άλλες ελληνικές πόλεις, έτσι και η Αθήνα απολάμβανε την τυραννική αγαθοεργία υπό τη μορφή εντυπωσιακών υδραυλικών οικοδομημάτων που ταίριαζαν σε μια αναπτυγμένη πόλη. Οι Πεισιστρατίδες λοιπόν κατασκεύασαν ένα υδραγωγείο (510 π.Χ), που θα τροφοδοτούσε την πόλη και τις εγκαταστάσεις της με επιπρόσθετο νερό⁶³.

Μεταξύ του 570 και του 560 π.Χ. όπως επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα, στην περιοχή της Αγοράς βρέθηκαν σφραγισμένα πάνω από 17 πηγάδια, γεγονός που προϋποθέτει τη δημόσια χρήση αυτής της περιοχής⁶⁴. Ένα από τα πιο γνωστά οικοδομήματα της περιόδου έμεινε στην ιστορία ως το λαμπρότερο επίτευγμα των τυράννων. Το οικοδόμημα αυτό ήταν η περίφημη Εννεάκρουνος κρήνη που αναφέρεται στις πηγές⁶⁵. Υπάρχει μια σειρά κρηναίων οικοδομημάτων τα οποία κατά καιρούς ταυτίστηκαν με αυτήν.

1.1 Η Εννεάκρουνος του Dörpfeld

Στις ανασκαφές του 1892 μεταξύ της Πνύκας και του Αρείου Πάγου, ήρθαν στο φως τα κατάλοιπα μιας υδραυλικής εγκατάστασης, την οποία στη συνέχεια ο ανασκαφέας, W. Dörpfeld επιχείρησε να ταυτίσει με την κρήνη Εννεάκρουνο. Πρόκειται για υπόσκαφη κρηναία εγκατάσταση στην ανατολική πλευρά του λόφου της Πνύκας, η οποία αποτελείται από έναν τετράγωνο θάλαμο λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Ο θάλαμος αυτός συνδέεται μέσω κλίμακας με ένα δεύτερο υπόσκαφο χώρο σε χαμηλότερο επίπεδο. Η υποθετική αποκατάσταση την οποία πρότεινε ο Dörpfeld περιελάμβανε μια μεγάλη δεξαμενή στην οποία εισερχόταν το νερό, έπειτα μπροστά

⁶³ Tolle – Kastenbein 1994

⁶⁴ Camp 1977, 175-183

⁶⁵ Κυρίως στους Θουκυδίδη (2.15.4-5) και Πausανία (1.14.1)

από αυτή υπήρχε τουλάχιστον μια λεκάνη άντλησης και στο μπροστινό μέρος ανοιγόταν ένας μεγάλος υπαίθριος χώρος ο οποίος βρισκόταν σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο⁶⁶. Για πολλά χρόνια η άποψή του ήταν αποδεκτή έως τα πρώτα χρόνια των αμερικανικών ανασκαφών στην Αγορά που έφεραν στο φως μια σειρά από άλλα κρηναϊκά οικοδομήματα.⁶⁷ Οι μεταγενέστερες ανασκαφές έδειξαν ότι τον συγκεκριμένο τόπο καταλάμβανε μεγάλη ιδιωτική οικία, συνεπώς δεν ήταν δυνατόν να βρίσκεται εκεί η μνημειώδης κρήνη⁶⁸.

1.2 Η Νοτιοανατολική κρήνη της Αγοράς

Το χειμώνα του 1952 ήρθαν στο φως κατάλοιπα μιας μνημειακής κατασκευής των αρχαϊκών χρόνων, στη νοτιοανατολική γωνία της Αγοράς, δυτικά της Παναθηναϊκής οδού⁶⁹. Η νοτιοανατολική κρήνη της Αγοράς (πιν. 10), υποστηρίχθηκε από αρκετούς ερευνητές, οι οποίοι βασίστηκαν στις περιγραφές του Πausανίας, ότι πρόκειται για την Εννεάκρουνο των Πεισιστρατιδών. Ο Πausανίας την τοποθετεί στην Αγορά των Αθηνών, πλησίον του Ελευσίνιου, στην περιοχή του Ωδείου του Αγρίππα⁷⁰.

Επρόκειτο για ένα κρηναϊκό οικοδόμημα με ορθογώνια επιμήκη κάτοψη, διαστάσεων 6,80 μ. X 18,20 μ και με άνοιγμα στη βόρεια πλευρά. Αποτελείτο από δύο αντίρροπες δεξαμενές, μεγέθους 5 μ. X 3,20 μ. έκαστη, στις δύο πλευρές ενός ορθογώνιου προστώου με τρεις κίονες εν παραστάσι⁷¹. Το νερό διανεμόταν στους δύο θαλάμους, μέσω των αγωγών που βρίσκονταν σε κάθε άκρο της μεγάλης κεντρικής περιοχής. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε τόσο για τη θεμελίωση όσο και για τα τοιχώματα είναι ο γκρι ασβεστόλιθος (από τον Υμηττό ή την Ακρόπολη). Μαρμάρινα θραύσματα υποδηλώνουν ότι το δάπεδο ήταν στρωμένο με μαρμάρινες

---

⁶⁶ Camp 1977, 94-96

⁶⁷ Travlos 1980, 204

⁶⁸ Owens 1982, 222-225.

⁶⁹ Thompson 1953, 29-35

⁷⁰ « ἐς δὲ τὸ Ἀθήνησιν ἐσελθοῦσιν Ὠιδεῖον ἄλλα τεκαὶ Διόνυσος κεῖται θεᾶς ἄξιος. Πλησίον δὲ ἐστὶ κρήνη, καλοῦσι δὲ αὐτὴν Ἐννεάκρουνον, οὕτω κοσμηθεῖσαν ὑπὸ Πεισιστράτου» Πausανίας 1.14.1

⁷¹ Glaser 1983, 67

πλάκες ακανόνιστου μεγέθους, ενώ το δάπεδο της κεντρικής περιοχής βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό των πλευρικών.

Όσον αφορά την τροφοδοσία της κρήνης το νερό διοχετευόταν σε πήλινο αγωγό στα ανατολικά της, ενώ δύο ακόμη αγωγοί απορροής ήταν τοποθετημένοι στους δύο πλευρικούς χώρους για την απομάκρυνση του πλεονάζοντος νερού. Εντούτοις, η ακριβής πηγή από την οποία προερχόταν το νερό δεν είναι γνωστή με βεβαιότητα. Κατά μια άποψη το τροφοδοτικό σύστημα της κρήνης ίσως εντασσόταν στο ευρύτερο υδραυλικό σύστημα που τροφοδοτούνταν με νερό από τις παρυφές του Υμηττού ή από τη βορειοανατολική πλαγιά της Ακροπόλεως⁷².

Βάσει της χρήσης του γκρι ασβεστόλιθου, των μεταλλικών συνδέσμων σχήματος Z και της πολυγωνικής τοιχοποιίας⁷³, η κατασκευή της κρήνης τοποθετείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Το κτήριο ωστόσο συνέχισε να αποτελεί υδραυλική εγκατάσταση και τους επόμενους αιώνες. Το α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. πραγματοποιήθηκε η αναδιάρθρωση του χώρου της κρήνης, το μαρμάρινο δάπεδο της δυτικής δεξαμενής αντικαταστάθηκε από κομμάτια από μαλακό πωρόλιθο. Ωστόσο οι ενδείξεις δεν είναι πολύ σαφείς σε ποια ακριβώς τμήματα της κρήνης έγιναν οι αλλαγές. Τον 3ο αι. μ.Χ. φαίνεται ότι η κρήνη εγκαταλείπεται, ως συνέπεια της επιδρομής των Ερούλων, το 267 μ.Χ. Ενδέχεται όμως να είχε πάψει να λειτουργεί πολύ νωρίτερα, όταν διαμορφώθηκαν οι άλλες κρήνες της Αγοράς.

Τόσο η τοποθεσία της κρήνης σε ένα αρκετά κομβικό σημείο, όσο και η ίδια η κατασκευή πιστοποιούν ότι πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες πηγές ύδρευσης της πόλης. Η εν λόγω κρήνη μάλλον αποτελούσε το βασικό τύπο ενός νέου συστήματος ύδρευσης που αποδίδεται στην εποχή των τυράννων⁷⁴.

---

⁷²Camp 1977,81-82

⁷³Camp 1977, 85

⁷⁴Agora XIV 1972, σ.199

1.3 Καλλιρόη [Εννεάκρουνος]

Η κρήνη Καλλιρόη υπήρξε μία από τις σημαντικότερες και πιο ονομαστές κρήνες της αρχαίας Αθήνας. Σύμφωνα με το Θουκυδίδη⁷⁵ η θέση της εντοπίζεται νοτιοανατολικά της Αγοράς, στην κοίτη του Ιλισού ποταμού και σε απόσταση όχι μακρινή από το Ολυμπείο, περιγραφή που ταιριάζει με τα σημερινά δεδομένα. Η χρήση της σχετιζόταν τόσο με την υδροδότηση της πόλης όσο και με άλλες τελετές. Όπως πληροφορούμαστε από τον Ηρόδοτο, στα χρόνια των Πεισιστρατιδών, τα νερά της διοχετεύθηκαν στην περίφημη Εννεάκρουνο και η κρήνη μνημειοποιήθηκε. Παρά το γεγονός ότι δε σώζεται στις μέρες μας, υπάρχουν αρκετές αναφορές στην αρχαία ελληνική γραμματεία οι οποίες προσδιορίζουν τη θέση της⁷⁶. Μέχρι στιγμής όμως δεν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να αποδίδονται ασφαλώς στην κρήνη Καλλιρόη.

1.4 Κρήνη στη νότια πλαγιά της Ακρόπολης

Στη νότια πλαγιά της ακρόπολης, δυτικά της στοάς του Ασκληπιείου, υπάρχει μια μικρή κρήνη⁷⁷, η οποία σε μεταγενέστερη φάση καταστράφηκε από την κατασκευή μιας μεγάλης θολωτής δεξαμενής της ύστερης αρχαιότητας. Έτσι, μόνο το ανατολικό τμήμα της πρωιμότερης δεξαμενής ή οποία ανήκε στο κρηναϊκό οικοδόμημα, σώζεται σήμερα. Το βάθος αυτής ανέρχεται στα 3.10 μ., οι τοίχοι της είναι κατασκευασμένοι από ασβεστόλιθο και κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας. Στο δάπεδο της δεξαμενής αυτής βρίσκεται ένα λίθινο πηγάδι διαμέτρου 0,90 μ. και βάθους 1,25 μ. και στο σημείο αυτό υπάρχει ένα άνοιγμα στα νότια που στόχο είχε να ελέγχει τη ροή του νερού. Υπολογίζεται ότι το πλάτος της δεξαμενής ήταν στα 3 μ. αν λάβουμε υπόψη ότι το πηγάδι βρίσκεται στο κέντρο της (πιν. 11).

---

⁷⁵Θουκυδίδης[2.15.5] «καὶ τῆ κρήνη τῆ νῦν μὲν τῶν τυράνων οὕτω σκευασάντων Ἐννεακρουνῶ καλουμένη, τὸ δὲ πάλαι φανερῶν τῶν πηγῶν οὐσῶν Καλλιρρόη ὠνομασμένη, ἐκεῖνοί τε ἐγγὺς οὔση τὰ πλείστου ἄξια ἐχρῶντο, καὶ νῦν ἔτι ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πρὸ τε γαμικῶν καὶ ἐξ ἄλλα τῶν ἱερῶν νομίζεται τῷ ὕδατι χρῆσθαι.»

⁷⁶Καλλιέργης 343.4 «Κρήνη Ἀθήνησι παρὰ τὸν Ἴλισσον, ἢ πρότερον Καλλιρρόη ἔσκεν· ἀφ' ἧς τὰ λουτρά ταῖς γαμουμέναις μετίασι. Πολύζηλος Δῆμο τυνδάρεω δέ· “ἤξει πρὸς ἐννεάκρουνον εὖ ὕδρον τόπον»

⁷⁷Travlos 1980,138 και Glaser 1983,7-8

Όσον αφορά την ανωδομή λίγα στοιχεία γνωρίζουμε. Η πρώτη σειρά των δόμων που σώζεται στα ανατολικά και στα βόρεια έχει 0.50 μ. ύψος, και είναι κατασκευασμένη από τοπικό ασβεστόλιθο (από το βράχο της Ακρόπολης). Ο ίδιος ο βράχος της ακρόπολης λαξεύτηκε έτσι ώστε να δώσει περισσότερο χώρο για τα ανώτερα τμήματα της κρήνης. Ένα κιονόκρανο από πωρόλιθο που βρέθηκε στην περιοχή , αποδόθηκε από τον Τραυλό στο εν λόγω κτήριο, και με βάση αυτό πρότεινε την ύπαρξη δωρικής πρόσοψης, μπροστά από τη δεξαμενή. Η κατασκευή χρονολογήθηκε στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. βάσει του συστήματος τοιχοποιίας.

Σε μεταγενέστερη φάση τοποθετήθηκαν δύο διαχωριστικοί λίθοι στα νότια, στους οποίους αναγραφόταν : «ήορος κρήνης» δηλαδή όριο της κρήνης. Ένας από αυτούς βρέθηκε εντοιχισμένος και παραμένει *in situ*. Ο τύπος των γραμμάτων υποδεικνύει μία χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι π.Χ. και ο Τραυλός συσχέτισε την ανέγερσή τους με την κατασκευή του Ασκληπιείου ακριβώς στα ανατολικά του κτηρίου. Η πρόσοψη της κρήνης καταστράφηκε μάλλον τον 4^ο αι. π.Χ. όταν ανεγέρθηκε ένας μικρός ναός ακριβώς στα νότια. Φαίνεται όμως ότι το υπόλοιπο κτήριο παρέμεινε σε χρήση ως πηγή παροχής νερού. Θα μπορούσε να αποτελεί και την κρήνη του Ασκληπιείου που αναφέρουν ο Πλίνιος και ο Πausanias είτε, σύμφωνα με άλλους ερευνητές, θα μπορούσε να είναι και η Εννεάκρονος , όμως η απόστασή της από την πηγή Καλλιρρόη και τον ποταμό Ιλισό δείχνει ότι κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί⁷⁸.

1.5 Το πρόβλημα ταύτισης της Εννεακρόνου

Όπως προκύπτει από τις προαναφερθείσες πληροφορίες, υπάρχει ένα ευρύ φάσμα ερμηνειών γύρω από το ποια μπορεί να είναι η πραγματική Εννεάκρονος. Στη σύγχυση αυτή συμβάλλει και το γεγονός ότι οι περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων, με κυριότερες εκείνες του Pausanias και του Thucydides, είναι αντικρουόμενες. Μια αρκετά ενδιαφέρουσα εικασία, που φαίνεται να προτείνει και κάποια λύση σε όλη αυτή την προβληματική, είναι εκείνη την οποία εισάγει ο D.Levi

---

⁷⁸Camp 1977,98-99

κατά τον οποίο η λέξη «κρουνός» λανθασμένα ερμηνεύεται ως το στόμιο από όπου εξερχόταν το νερό της κρήνης⁷⁹.

Σύμφωνα με τον D.Levi η Εννεάκρουνος δεν αποτελούσε ένα μοναδικό κρηναίο οικοδόμημα αλλά ένα σύμπλεγμα που απαρτιζόταν από εννιά διαφορετικές κρήνες, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τους Πεισιστρατίδες. Οι δύο πιο σημαντικές βρίσκονταν στην περιοχή της Αγοράς η μια, και στις όχθες του ποταμού Ιλισού η άλλη. Επομένως η Κρήνη, την οποία μαρτυρεί ο Πausanίας στις περιγραφές του, θα μπορούσε να είναι η ΝΑ Κρήνη της Αγοράς, ενώ η Καλλιρρόη εκείνη την οποία αναφέρει ο Θουκυδίδης, αποτελώντας και οι δύο μέρη της Εννεάκρουνου⁸⁰.

---

⁷⁹n.v. Levi 1961-1962, 149-171

⁸⁰Camp 1977,100, και De Simone 2008, 331

2. ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου συντελούνται ριζικές αλλαγές στην κοινωνική οργάνωση. Το νέο πολίτευμα που χαρακτηρίζει την πόλη της Αθήνας είναι η δημοκρατία. Αντίθετα με την αρχαϊκή, στις αρχές της κλασικής περιόδου δεν πραγματοποιείται η κατασκευή μεγαλεπήβολων υδραυλικών έργων, γεγονός που ίσως να οφειλόταν στην αστάθεια που επικρατούσε στην πόλη ως απόρροια των συχνών πολέμων στους οποίους ενεπλάκη η Αθήνα⁸¹. Η οικοδομική δραστηριότητα σημειώνεται είτε υπό την αιγίδα εξεχόντων πολιτικών προσώπων είτε ως αποτέλεσμα ιδιωτικών χορηγιών/επιχορηγήσεων⁸². Ωστόσο μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. (348-324), παρατηρείται μια ευρεία υδραυλική δραστηριότητα, που συμπεριελάμβανε την κατασκευή ενός λίθινου υδραγωγείου⁸³ και επίσης την ανέγερση τουλάχιστον τριών κρηναϊκών κατασκευών τόσο στην Αγορά όσο και στην Ακρόπολη και τον Κεραμικό. Όσο μεγάλωνε η πόλη, τόσο αυξάνονταν και οι ανάγκες των πολιτών για παροχή νερού.

2.1 Η Κλεψύδρα

Η κρήνη Κλεψύδρα (πιν. 12) βρίσκεται στη δυτική γωνία, της βόρειας κλιτύος της Ακρόπολης, στη συμβολή της οδού των Παναθηναίων και του Περιπάτου. Οι πρώτες ενδείξεις αξιοποίησης της χρονολογούνται ήδη κατά τη νεολιθική περίοδο (αξιοποίηση φρεατίων). Η πηγή όταν εντοπίστηκε στη φυσική της μορφή ονομαζόταν αρχικά Εμπεδώ και πιθανόν σχετιζόταν με τη λατρεία της νύμφης Εμπεδούς⁸⁴. Η πρώτη φάση της κρηναϊκής κατασκευής χρονολογείται τον πρώιμο 5^ο αι. (470-450 π.Χ.) βάσει κεραμικής και τοιχοδομίας και εντάχθηκε στο γενικότερο οικοδομικό πρόγραμμα αναδιαμόρφωσης επί Κίμωνος⁸⁵, ο οποίος μερίμνησε για την ύδρευση της Αθήνας και της Ακαδημίας.

Επρόκειτο για ένα οικοδόμημα με σχεδόν ορθογώνια κάτοψη προσαρμοσμένο στο φυσικό βράχο, με διαστάσεις 7,80X6,70 μ. Διέθετε μια ορθογώνια δεξαμενή και μια πλατφόρμα σχήματος «Γ», η πρόσβαση στην οποία γινόταν μέσω κλίμακας. Η

⁸¹Zarkadoulas, Koutsogiannis, Mamassis & Angelakis 2008, 265-266

⁸²Camp 1977, 22

⁸³Camp 1977, 130-134

⁸⁴Travlos 1980, 323

⁸⁵Greco 2010, 150-151

οροφή ήταν προσαρμοσμένη στο βράχο και στηριζόταν σε ξύλινα υποστυλώματα, εκ των οποίων σώζονται οι κοιλότητες στις οποίες ήταν τοποθετημένα. Τη δεξαμενή, διαστάσεων 4,50X 2,35 μ, περιέκλειαν ξύλινα κιγκλιδώματα στα δύο ανοίγματα της⁸⁶. Βορειοανατολικά της πηγής υπήρχε πλακόστρωτη αυλή η οποία χρησίμευε πιθανόν για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων, έτσι ώστε να αυξηθούν οι ποσότητες του νερού στην κρήνη. Την αυλή διέτρεχε αγωγός υπερχειλίσης. Άλλοι ερευνητές υποστήριξαν ότι πιθανόν να συνδέεται με το ιερό του Απόλλωνος Υποακράιου⁸⁷.

Στα μέσα του 1^{ου} αι. μ.Χ. η κατάρρευση ενός μεγάλου τμήματος του υπερκείμενου βράχου της Ακρόπολης είχε ως αποτέλεσμα να προκληθούν βλάβες στην είσοδο και σε μέρος της δεξαμενής. Τότε πραγματοποιήθηκε μια γενική αποκατάσταση : Η βορειοδυτική είσοδος αχρηστεύθηκε και στην θέση της χτίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Β-Ν, ενώ νέα είσοδος ανοίχτηκε στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς. Στα τέλη του 2^{ου} αι μ.Χ λόγω των συνεχών κατολισθήσεων του υπερκείμενου βράχου, η κρήνη υπέστη αρκετές καταστροφές με αποτέλεσμα την ανάγκη αναδιάταξής της. Διανοίχθηκε πηγάδι πάνω από τη δεξαμενή και κατασκευάστηκε θολωτό οικοδόμημα για την προστασία του. Το οικοδόμημα συνδέθηκε με την Ακρόπολη με μια καμαροσκεπή κλίμακα η οποία ήταν λαξευμένη στο βράχο και κατέληγε στο βόρειο τοίχο των προπυλαίων αποτελώντας το μοναδικό τρόπο πρόσβασης στην πηγή.

Διάφορες επιδιορθώσεις και αλλαγές έγιναν κυρίως τα ρωμαϊκά χρόνια οπότε η αρχική εικόνα δεν είναι αρκετά ξεκάθαρη. Ίσως αυτό συμπίπτει με την ανακατασκευή των τειχών της εποχής του Βαλέριου. Η άντληση του νερού γινόταν από ψηλά. Η είσοδος εξασφαλίστηκε μέσω μιας κλίμακας, που οδηγούσε σε έναν υπόγειο χώρο ,ο οποίος ήταν εν μέρει σκαμμένος στο φυσικό βράχο και εν μέρει κατασκευασμένος. Εντός αυτού αντλούσαν το νερό μέσω ενός ανοίγματος διαμορφωμένου στη φυσική κοιλότητα του βράχου.

2.2 Η κρήνη του Διπύλου

Βρίσκεται στην εσωτερική πλευρά της πύλης του Διπύλου (πιν. 12), και διακρίνεται σε δύο φάσεις⁸⁸. Η πρώτη χρονολογείται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.. Τα

---

⁸⁶Camp 1977,110-112

⁸⁷Σύμφωνα με τον Parsons 1943, 191-267

⁸⁸Camp 1977,107-108

σωζόμενα κατάλοιπα δεν επιτρέπουν την ασφαλή αναπαράστασή της. Πιθανόν να επρόκειτο για κρήνη με κρουνοί και χαμηλό στηθαίο με προστώο από δωρικούς κίονες. Το κτήριο κατεδαφίστηκε ολοκληρωτικά για την ανέγερση της μεταγενέστερης κρήνης στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., στα χρόνια του Λυκούργου (χρονολόγηση βάσει κεραμικής). Το νέο οικοδόμημα ήταν μια υπόστυλη κρήνη, 8X11,5 μ., που προσαρτήθηκε στο Δίπυλον, αποτελούμενη από μία δεξαμενή σχήματος Γ⁸⁹. Με εξαίρεση την είσοδο στο μέσον της πρόσοψης, στα μετακίονια διαστήματα, ήταν τοποθετημένα θωράκια ώστε να αποτρέπουν τα ζώα να προσεγγίσουν τη δεξαμενή. Για τον λόγο αυτό, στον υπαίθριο χώρο ανοίχτηκε πηγάδι για την παροχή νερού και στα ζώα⁹⁰.

2.3 Η Νοτιοδυτική κρήνη της Αγοράς

Ένα μεγάλο κρηναίο οικοδόμημα βρίσκεται στη ΝΔ γωνία της Αγοράς⁹¹, κτισμένο σε ένα από τα πιο κομβικά σημεία της πόλης των Αθηνών (πιν. 14). Η κρήνη αποτελούσε την απόληξη ενός μεγάλου πόρινου υδραγωγείου⁹² (εντοπίζεται σε έκταση περίπου 21 μ.), το οποίο διερχόταν υπογείως της νότιας οδού και προσέγγιζε το οικοδόμημα από τα ανατολικά. Έχει υποστεί αρκετές καταστροφές ανά τους αιώνες, επομένως από αυτή σώζονται μόνο τα θεμέλιά της. Τα τοιχώματα της δεξαμενής αποτελούν το καλύτερα σωζόμενο τμήμα της. Το οικοδόμημα περιελάμβανε μια δεξαμενή άντλησης σχήματος ‘Γ’, με μεγάλη χωρητικότητα και έκταση που ξεπερνούσε τα 100 τ.μ.. Μπροστά από αυτήν αναπτυσσόταν στοά από αράβδωτους κίονες (δωρικού ρυθμού) και το δάπεδο ήταν λιθόστρωτο.

Η κατασκευή της κρήνης χρονολογείται σε μια περίοδο που η πόλη υπέφερε από ξηρασία, στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. (350–325 π.Χ.) βάσει της κεραμικής. Το κτήριο συνέχισε να είναι σε χρήση έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. προστέθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά

---

⁸⁹Dunkley 1935-1936, 184-186

⁹⁰Glaser 2000, 423-424

⁹¹Shear 1935, 360

⁹²Camp 1977,130-131

δωμάτιο⁹³. Κατά συνέπεια επεκτάθηκε και το υδραγωγείο προς τα δυτικά, έτσι ώστε να τροφοδοτείται από εκεί η προσθήκη.

Κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αι. π.Χ. η κρήνη επιδέχθηκε περαιτέρω τροποποιήσεις. Στο πλαίσιο της δημιουργίας της νότιας πλατείας και της γενικότερης ανοικοδόμησης στη νότια πλευρά της Αγοράς, προέκυψε η ανάγκη για την παροχή νερού σε ακόμη μεγαλύτερο εύρος. Η νοτιοδυτική προσθήκη έπεσε σε αχρηστία και κτίστηκε μια αντίστοιχη κατασκευή στα νοτιοανατολικά. Η προσθήκη αυτή ήταν προσβάσιμη μόνο από τη νότια πλατεία, ενώ δεν ήταν εφικτό να την προσεγγίσει κανείς από τα δυτικά της Αγοράς. Κατά την περίοδο της πολιορκίας της Αθήνας από το Σύλα (86 π.Χ.), φαίνεται να έπεσε σε αχρηστία. Παρόλα αυτά υπάρχουν ενδείξεις χρήσης της τουλάχιστον μέχρι το 267 μ.Χ. (επιδρομή των Ερούλων).

Για το εν λόγω κρηναίο οικοδόμημα δεν υπάρχει δυνατότητα συσχέτισης με κάποιο συγκεκριμένο όνομα καθώς και με το άτομο/α που επιμελήθηκε της κατασκευής. Ωστόσο η σημασία του για την πόλη της Αθήνας είναι ξεκάθαρη από το γεγονός ότι βρίσκεται σε ένα από τα κεντρικότερα σημεία της πόλης, αποτελώντας μία από τις μεγαλύτερες κρήνες της Αθήνας⁹⁴.

2.4 Το Υδραυλικό Ρολόι της Αγοράς(κλεψύδρα)

Στη νοτιοδυτική πλευρά της Αγοράς περίπου στα μέσα του 4^{ου} αι π.Χ. κατασκευάστηκε ένα υδραυλικό ρολόι⁹⁵ (πιν. 15). Θα ήταν εύλογος ο χαρακτηρισμός του ως ενός ιδιαίτερου τύπου κρηναίο οικοδόμημα⁹⁶. Η τροφοδότησή του με νερό γινόταν μέσω ενός πώρινου αγωγού από το νότιο υδραγωγείο, το ίδιο που τροφοδοτούσε τη ΝΔ κρήνη. Αρχικά, η κατασκευή αποτελείτο από μια λίθινη δεξαμενή, η οποία ήταν προσιτή μέσω μιας κλίμακας. Στον πυθμένα της διέθετε μια χάλκινη οπή από όπου το νερό εξέρρεε σταδιακά. Ο μηχανισμός ήταν ο εξής: καθώς η στάθμη του νερού κατέβαινε, με τη βοήθεια πλωτήρα και ενός δείκτη σημειώνονταν οι ώρες που περνούσαν. Υπολογίζεται ότι για να αδειάσει όλη η δεξαμενή χρειαζόνταν περίπου 17 ώρες.

⁹³ Agora, XIV,200-201

⁹⁴ Camp 1977,116-130

⁹⁵ Μια αρκετά παρόμοια υδραυλική εγκατάσταση εντοπίζεται στο Αμφιάρειο του Ωρωπού, βλ.

Λεονάρδος 1918, 110-113

⁹⁶ Thompson 1954, 37-38

Κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π. Χ. το οικοδόμημα ενισχύθηκε με την προσθήκη δύο δεξαμενών, οι οποίες βρίσκονταν σε διαφορετικά επίπεδα και γέμιζαν διαδοχικά. Επιπλέον, τροποποιήθηκε μερικώς και ο μηχανισμός μέτρησης του χρόνου. Στην κύρια δεξαμενή ανοίχτηκε μεγαλύτερης διαμέτρου οπή, αποτελώντας ισχυρή ένδειξη πως πλέον η μέτρηση της ώρας δεν επιτυγχανόταν με το άδειασμα της κύριας δεξαμενής αλλά με το γέμισμα της μιας εκ των δύο βοηθητικών δεξαμενών που προστέθηκαν αυτή την περίοδο. Το υδραυλικό αυτό έργο λειτούργησε έως και το 2^ο αι. π. Χ. και αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα υδραυλικών ρολογιών⁹⁷.

2.5 Άλλες υδραυλικές εγκαταστάσεις με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες

Εκτός από το υδραγωγείο των Πεισιστρατιδών που χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., ένα άλλο υδραυλικό έργο αποδίδεται στον Κίμωνα στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.. Όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, ο Κίμωνας μερίμνησε για την ανοικοδόμηση έργων και τον καλλωπισμό της Αθήνας, μετατρέποντας την περιοχή της Ακαδημίας από τόπο άνυδρο και ξερό σε καλά αρδευόμενο αλσύλλιο.⁹⁸ Κατάλοιπα αυτής της κατασκευής διασώθηκαν στην περιοχή της βόρειας πλευράς της αγοράς μπροστά από την Ποικίλη στοά όπου έχει ανασκαφεί ένας αγωγός που οδηγούσε προς την κρήνη του Διτύλου και πέραν αυτής, πιθανότατα στην Ακαδημία του Πλάτωνα στα βόρεια προάστια της Αθήνας. Έχει υποστηριχθεί ότι το νερό μεταφερόταν από τις παρυφές του Υμηττού και κατέληγε στην πόλη σε υπόγειες σήραγγες στο μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής. Το υδραγωγείο αυτό φαίνεται να αποτελούσε προέκταση του Πεισιστράτιου υδραγωγείου. Τμήμα αυτού του δικτύου υδροδοτεί μέχρι και σήμερα την περιοχή του Εθνικού κήπου⁹⁹.

Εκτός από τις υδραυλικές κατασκευές που επιβεβαιώνονται από τα ανασκαφικά δεδομένα, υπάρχει ένας αριθμός υδρευτικών έργων ο οποίος αναφέρεται στις επιγραφικές μαρτυρίες και συνδέεται με συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα¹⁰⁰. Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ. μας είναι γνωστό ότι ο αστρονόμος Μέτων ήταν υπεύθυνος για την κατασκευή ενός υδραγωγείου το οποίο θα τροφοδοτούσε μια

⁹⁷ Agora, XIV, 203

⁹⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πλούταρχος στο έργο του : Βίοι Παράλληλοι (5.13)

⁹⁹ Chiotis 2011, 165-180

¹⁰⁰ Camp 1977, 139-142

κρήνη , ίσως στο λόφο του Αγοραίου Κολωνού. Ακόμη, ο Περικλής σχετίζεται με την προσφορά του για την ανακατασκευή μιας κρήνης¹⁰¹, όπως επίσης και ο Θεμιστοκλής σύμφωνα με τις αναφορές του Πλούταρχου.

Επίσης, οι τέσσερις επιγραφές που βρέθηκαν το 1960, στην περιοχή του Μενιδίου, αναφέρονται στην απαλλοτρίωση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας ιδιωτών από το δήμο Αχαρνών¹⁰². Σκοπός αυτής ήταν η δημιουργία δικτύου υδροδότησης, πιθανόν για την πόλη της Αθήνας. Τα δεδομένα αυτά οδήγησαν στην υπόθεση ότι στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., την εποχή του Λυκούργου, εκπονήθηκε ένα μεγάλο πρόγραμμα για την ύδρευση της πόλης. Ορισμένοι ερευνητές υποστήριζαν ότι ο «αχαρνικός οχετός» συσχετιζόταν με το πώρινο υδραγωγείο της Αθηναϊκής αγοράς.¹⁰³ Άλλοι ερευνητές πιστεύουν ότι επρόκειτο για τοπικό δίκτυο ύδρευσης του δήμου Αχαρνών. Μπορεί επίσης να είχε αντικαταστήσει το πεισιστράτειο υδραγωγείο για να τροφοδητήσει την ΝΔ κρήνη με νερό.¹⁰⁴ Επομένως παρατηρείται μια γενικότερη τάση των πολιτικών να εμπλέκονται στην ανέγερση υδραυλικών έργων, μέσω των οποίων προέβαλλαν την εξουσία τους¹⁰⁵.

---

¹⁰¹ Lang 1968,2-3

¹⁰² Αποζημιώσεις δηλαδή στους ιδιοκτήτες των κτημάτων τα οποία θα διαπερνούσε ο «οχετός»

¹⁰³ Camp 1977, 132

¹⁰⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες που αφορούν τον Αχαρνικό οχετό βλ. Vanderpool 1965, 166-175

¹⁰⁵ Leigh 1998, 13

3. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται ένας σημαντικός αριθμός κρηναϊκών κατασκευών στην περιοχή της Αθήνας, ωστόσο από αρχιτεκτονικής άποψης αυτά δεν αντανακλούν την αίγλη των αντίστοιχων προκατόχων τους¹⁰⁶. Αυτό συμβαίνει διότι, πιθανόν οι πρωιμότερες κατασκευές εξακολούθησαν να είναι σε χρήση, με ορισμένες επισκευές, και θεωρήθηκαν επαρκείς για να καλύψουν τις ανάγκες της σύγχρονης πόλης¹⁰⁷. Επιπλέον η Αθήνα του 3^{ου} αι δεν ήταν σε θέση να αναλάβει την ανέγερση μεγάλης κλίμακας μνημειακών δημόσιων έργων.

Επομένως τα πιο εντυπωσιακά έργα της περιόδου, οι επιβλητικές στοές του 2^{ου} αι π.Χ., ήταν αποτέλεσμα γενναιοδωρίας των ελληνιστικών μοναρχών¹⁰⁸ οι οποίοι τις κατασκεύασαν ως ένδειξη θαυμασμού για την Αθήνα, ένα από τα σημαντικότερα πολιτιστικά κέντρα. Έτσι λοιπόν οι νέες υδραυλικές εγκαταστάσεις στεγάζονταν, κατά κύριο λόγο, σε μεγαλύτερα κτήρια, όπως οι προαναφερθείσες στοές, έτσι ώστε να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ατόμων που σύχναζαν σε αυτά.

3.1 Κρήνη στη στοά του Ευμένη

Δυτικά του θεάτρου του Διονύσου βρίσκεται η επιμήκης στοά που αποτελεί έργο του βασιλιά της Περγάμου Ευμένη Β' ως δώρο στην Αθήνα¹⁰⁹ (σχετίζεται αρχιτεκτονικά με τη μεταγενέστερη στοά του Αττάλου). Ένας μεγάλος αναλημματικός τοίχος χτίστηκε ακριβώς πίσω από τη στοά (πιν. 16, εικ.1). Το κτήριο διαθέτει διπλή κιονοστοιχία, στη εξωτερική πλευρά δωρικού ρυθμού και στην εσωτερική ιωνικού. Το συνολικό μήκος του ανερχόταν στα 161.80 μ. με κλίμακα που οδηγούσε στον όροφο. Η στοά οικοδομήθηκε για να στεγάσει όσους επισκέπτονταν στην περιοχή του θεάτρου του Διονύσου.

Στο κτήριο εντάσσεται μια μικρή κρήνη¹¹⁰ η οποία ήταν διαμορφωμένη στην πίσω πλευρά του τοίχου, περίπου 41 μ. από το δυτικό άκρο της στοάς. Το

---

¹⁰⁶Longfellow 2011, 215

¹⁰⁷Camp 1977,168

¹⁰⁸Agora, XIV, 103

¹⁰⁹Travlos 1980,523

¹¹⁰Camp 1977,164-166

χαμηλότερο τμήμα του ανοίγματος, στο οποίο είχε τοποθετηθεί, ορίζεται από στηθαίο, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για την τοποθέτηση κρουνού στο ανώτερο τμήμα. Πίσω από το στηθαίο βρισκόταν η δεξαμενή που υπολογίζεται στα 1.30 μ. από Β – Ν και περίπου στα 1.25μ. στον άξονα Α–Δ. Στο χαμηλότερο τμήμα του στηθαίου ανοίχτηκαν δύο οπές, πιθανόν για τον καθαρισμό της.

Όσον αφορά την υδροδότηση της κρήνης, το νερό μεταφερόταν μέσω ενός αγωγού, ο οποίος διαπερνούσε τον αναλημματικό τοίχο πίσω από τη στοά και απέληγε στη δυτική πλευρά της δεξαμενής. Η πηγή η οποία τροφοδοτούσε με νερό την κρήνη είναι άγνωστη. Επειδή τα σύγχρονα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι πενιχρά, δεν υπάρχει μια συνολική εικόνα της αρχικής κατασκευής της κρήνης.

3.2 Κρήνη στη στοά του Αττάλου

Η στοά του Αττάλου¹¹¹ (πιν. 16 εικ. 2-3) ανεγέρθηκε στην ανατολική πλευρά της αγοράς κατά τη διάρκεια της βασιλείας του βασιλιά Αττάλου της Περγάμου (159-138 π.Χ.). Το συνολικό μήκος της στοάς ανερχόταν στα 20 μ. με διπλή κιονοστοιχία (το ίδιο και στον όροφο) και 21 καταστήματα στην πίσω πλευρά. Μπροστά από την στοά υπήρχε μια εκτεταμένη περιοχή στην οποία, στο νότιο άκρο¹¹², βρισκόταν μια μικρή κρήνη που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των επισκεπτών των καταστημάτων. Η νότια προέκταση της στοάς υπολογίζεται στα 3.69 μ. σε μήκος και 7.25 μ. σε πλάτος. Οι βαθιές θεμελιώσεις και το αυλάκι στα βόρεια συνιστούν την ύπαρξη δεξαμενής¹¹³. Το νερό πιθανόν να μεταφερόταν μέσω αγωγών από τα ανατολικά.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η στοά υπέστη αρκετές τροποποιήσεις, προκειμένου να προσαρμοστεί καλύτερα στα νέα εντυπωσιακά κτήρια που πλαισίωναν την Πλατεία της Αγοράς. Η χρήση της κρήνης σταμάτησε περίπου το 100 μ.Χ. όταν κατασκευάστηκε μια μεγάλη μαρμαρόστρωτη οδός έτσι ώστε να ενώσει την ελληνική με τη ρωμαϊκή αγορά. Για να είναι προσβάσιμο το υψηλό επίπεδο του δρόμου αυτή η νότια προεξοχή της στοάς κατεδαφίστηκε μαζί και η κρήνη. Κατά την ανάπλαση της στοάς προστέθηκε ένα μαρμάρινο πρόπυλο απέναντι από την οδό, στο

¹¹¹ Agora, XIV, 103-108

¹¹² Μεταξύ της στοάς και της βιβλιοθήκης του Πανταίνου

¹¹³ Camp 1977, 166-169 και Glaser 1983, 93 ο οποίος την εντάσσει στην κατηγορία «Einfache Laufbrunnen» κρήνη δηλαδή με κρουνό και μικρή αβαθή λεκάνη

ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου της. Στη δυτική πλευρά του ενσωματώθηκε μια μικρή κρήνη¹¹⁴ (ίσως) ως αποτέλεσμα της καταστροφής της πρωιμότερης. Εν συνεχεία, προστέθηκε ένας μεταλλικός αγωγός. Το νερό έρεε μέσα σε μια δεξαμενή η οποία βρισκόταν ακριβώς πίσω από την έξοδο/είσοδο.

3.3 Κρήνη στη νότια στοά II

Στα μέσα του 2^{ου} αι π.Χ., περίπου στο 150 π.Χ, κτίζεται μια νέα στοά εν μέρει πάνω από το αρχαιότερο οικοδόμημα, τη Νότια Στοά I αλλά με λίγο διαφορετικό προσανατολισμό. Η κατασκευή της εντασσόταν στο γενικότερο πρόγραμμα αναμόρφωσης της βορειοανατολικής γωνίας της αγοράς οριοθετώντας τη «Νότια πλατεία» της. Φαίνεται να αποτελούσε μάλλον έργο αθηναϊκό παρά κάποιας ξένης δύναμης.

Ο πίσω τοίχος της στοάς πιθανόν να λειτουργούσε και ως ανάλημμα, καθώς στις κατώτερες στρώσεις του είναι αρκετά συμπαγής. Στο κέντρο περίπου του τοίχου υπάρχει μια τοξωτή κόγχη, στην οποία διαμορφώθηκε μια μικρή κρήνη διαστάσεων 1,90 X 1.78 μ¹¹⁵. Στον ίδιο χώρο υπήρχε μια μικρή δεξαμενή με ύψος 1.03 μ. και πάχος 0.20 μ., η οποία τροφοδοτούνταν με νερό από το μεγάλο λίθινο αγωγό που προμήθευε και τη ΝΔ Κρήνη.

Η κρήνη υπέστη αρκετές καταστροφές με την εισβολή του Σύλλα ωστόσο φαίνεται να ανακαινίστηκε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες όσων χρησιμοποιούσαν την περιοχή για εργαστηριακούς σκοπούς. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αποκαταστάθηκε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο με την προσθήκη ενός επιπλέον στρώματος κονιάματος στα τοιχώματα της δεξαμενής, ενώ η περιοχή της δεξαμενής επεκτάθηκε¹¹⁶ (πιν. 17).

---

¹¹⁴ Agora, XIV.,104

¹¹⁵ Glaser 1983, 37 και Agora, XIV,68

¹¹⁶ Camp 1977, 170-171

4. ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η τέχνη του νερού έφθασε στο αποκορύφωμά της. Οι Ρωμαίοι επηρεαζόμενοι από τις υδραυλικές καινοτομίες των προηγούμενων περιόδων ,εμπλούτισαν την πόλη με νέα τεχνολογικά επιτεύγματα κατασκευάζοντας δαπανηρά έργα μνημειακού χαρακτήρα. Η νέα πνευματική ακμή της πόλης των Αθηνών σημειώθηκε κυρίως χάρη στο ευρύ οικοδομικό πρόγραμμα του (φιλέλληνα) αυτοκράτορα Αδριανού (113-138 μ.Χ.)¹¹⁷. Από όλες τις καινοτομίες του τα υδραυλικά έργα του Αδριανού αποτυπώνουν τις πιο εντυπωσιακές αλλαγές του ελληνικού αστικού χώρου. Η χορηγία του για τα μεγάλης κλίμακας υδραυλικά έργα θα πρέπει να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο του ρωμαϊκού ευεργετισμού που χαρακτήριζε σε γενικότερο επίπεδο, την εποχή¹¹⁸. Την εικόνα της πόλης του 2^{ου} αι. μ.Χ. διέσωσε ο Πausanίας στις περιγραφές του οποίου οφείλονται και οι ταυτίσεις των περισσότερων μνημείων¹¹⁹.

Ένα από τα σημαντικότερα έργα κοινής ωφελείας της περιόδου ήταν το αδριάνειο υδραγωγείο¹²⁰. Το νερό έφθανε από την Πεντέλη μέσω ενός καναλιού, εν μέρει υπέργειου πάνω σε τοξοστοιχία και εν μέρει υπόγειου, και κατέληγε στους πρόποδες του λόφου του Λυκαβηττού σε ύψος 136μ.. Από την άλλη πλευρά, τα εντυπωσιακά νυμφαία, μνημεία της ρωμαϊκής περιόδου, είχαν κατασκευαστεί σε μια ανάλογη κλίμακα. Η τοποθεσία και η μορφή τους βασίζονταν στην ελληνική αρχιτεκτονική και πολιτιστική παράδοση με απώτερο σκοπό τη σύνδεση της αυτοκρατορικής ευεργεσίας με τον τοπικό πληθυσμό, λειτουργώντας εμφατικά στην προβολή τους ως μνημεία που επιστεγάζουν το συγκερασμό της ρωμαϊκής και της ελληνικής τέχνης.

4.1 Νυμφαίον στην αρχαία αγορά της Αθήνας

Κατά γενικότερη ομολογία, με τον όρο Νυμφαίο περιγράφεται τύπος πολυτελούς κρηναϊκής κατασκευής, η οποία διέθετε πλούσιο αρχιτεκτονικό και γλυπτό διάκοσμο. Στην παραδοσιακή ελληνική θρησκεία, μια νύμφη συνήθως

---

¹¹⁷Πausanίας 1.20.7

¹¹⁸Longfellow 2011, 212

¹¹⁹Agora, XIV,204-207

¹²⁰βλ. Leigh 1998, 10-220

προστάτευε το νερό που ανάβλυζε από τις πηγές. Τοιουτοτρόπως, η λατρεία των νυμφών κατά κύριο λόγο ελάμβανε χώρα σε σπήλαια τα οποία βρίσκονταν σε εγγύτητα με κάποια υδάτινη πηγή. Επομένως, τα μνημειώδη αυτά κρηναία οικοδομήματα στα χαρακτηριστικά τους φαίνεται να μιμούνταν τα ιερά των σπηλαίων¹²¹

Στην πόλη της Αθήνας ο Αδριανός έκτισε δύο νυμφαία τα οποία σχετίζονταν μεταξύ τους. Το ένα βρισκόταν στο λόφο του Λυκαβηττού¹²² και αποτελούσε το τερματικό σημείο του υδραγωγείου, ενώ το άλλο στη νοτιοανατολική γωνία της αρχαίας Αγοράς (πιν. 19, εικ. 1-2). Το νερό από το νυμφαίο στο λόφο του Λυκαβηττού διοχετευόταν μέσω αγωγών και μεταφερόταν στο χαμηλότερο σημείο της πόλης και έπειτα διαχωριζόταν σε τρεις διακλαδώσεις, η μια εκ των οποίων κατέληγε στο νυμφαίο της αρχαίας Αγοράς.¹²³

Στη νοτιοανατολική γωνία της Αγοράς, κάτω από τη βασιλική των αγίων Αποστόλων (11^{ος} αι μ.Χ.) βρέθηκαν τα κατάλοιπα ενός ημικυκλικού κρηναίου οικοδομήματος¹²⁴ με βόρειο προσανατολισμό, που ανήκει στον τύπο του νυμφαίου με εξέδρα.¹²⁵ Τα κατάλοιπα αποτελούν τα θεμέλια μιας μεγάλης ανιδωτής δεξαμενής, η οποία ήταν επενδυμένη με μαρμάρινες πλάκες και στην πρόσοψη διέθετε στηθαίο. Μπροστά από αυτό σώζονται τα θεμέλια από μια ορθογώνια πλακόστρωτη περιοχή (υπερυψωμένη), η πρόσβαση στην οποία γινόταν μέσω κλίμακας (σώζονται ίχνη τριών συνεχόμενων βαθμίδων).

Μια βάση για κολοσσιακό άγαλμα βρέθηκε στον κεντρικό άξονα του ανδρήρου. Ωστόσο, δεν διασώζονται καθόλου κατάλοιπα του αγάλματος αυτού. Πιθανόν να επρόκειτο για άγαλμα του αυτοκράτορα Αδριανού (ή του διαδόχου του, Αντωνίνου του Ευσεβούς). Μια ευρεία τάφος βρίσκεται πίσω από τη δεξαμενή ακολουθώντας την καμπυλωτή της διάταξη. Το πάχος αυτής, συνιστά ότι ο τοίχος διέθετε κόγχες για την τοποθέτηση αγαλμάτων και πιθανόν ότι το κτήριο ήταν διώροφο. Το νερό που τροφοδοτούσε την κρήνη προερχόταν από τα νοτιοανατολικά μέσω ενός υπερυψωμένου αγωγού. Παράλληλα τα θραύσματα, από το περίτεχνα, λαξευμένο

---

¹²¹Glaser 2000,437-439

¹²²Αν και ολοκληρώθηκε από το διάδοχό του τον Αντονίνο τον Ευσεβή (140 μ.Χ.)

¹²³Longfellow 2011, 225

¹²⁴Thompson 1955, 57-59 και Camp 2004, 231

¹²⁵Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που πρότεινε ο Glaser: Glaser 1983, 109 και Glaser 2000, 437-449

γείσο, καθώς επίσης και τα κατάλοιπα από τα κορινθιακά κιονόκρανα υποδηλώνουν ότι επρόκειτο για ένα οικοδόμημα με πλούσιο αρχιτεκτονικό διάκοσμο, όπως και τα περισσότερα νυμφαία της Ρωμαϊκής εποχής¹²⁶.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το νυμφαίο της ΝΑ γωνίας της Αγοράς της Αθήνας αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα αυτού του τύπου- νυμφαίων με ημικυκλική εξέδρα. Πιθανόν να δέχθηκε επιρροές από πρωιμότερες κατασκευές ημικυκλικής διάταξης που απαντώνται στην Ανατολή (π.χ. κρήνη του Δομητιανού στην Έφεσο), όπως και από ταφικά μνημεία (όπως το μνημείο του Φιλοπάππου).¹²⁷.

4.2 Μονόπτερος

Την ίδια περίοδο, στην ανατολική πλευρά της Αγοράς, μπροστά από το βόρειο τμήμα της Στοάς του Αττάλου, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα μιας κυκλικής κατασκευής, διαμέτρου 8,10 μ., η οποία παρουσιάζει αρκετές ενδείξεις ότι επρόκειτο για κάποιου είδους υδραυλική κατασκευή. Οι ανασκαφές του 1936 έφεραν στο φως μέρος της λίθινης θεμελίωσης (περίπου τη μισή περιφέρεια του κύκλου) καθώς και τμήμα του μολύβδινου αγωγού που πιθανόν να τροφοδοτούσε το οικοδόμημα με νερό¹²⁸. Η ανωδομή του κτίσματος αυτού συνίσταται από δέκα αράβδωτους κίονες από πράσινο μάρμαρο που στήριζαν επιστύλιο με περίτεχνη διακόσμηση, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά ευρήματα¹²⁹ (κιονόκρανα). Το κυκλικό αυτό κτήριο φαίνεται να λειτουργούσε σαν μικρό κρηναίο οικοδόμημα – μονόπτερος (πιν. 19, εικ.3) . Ωστόσο η εικασία αυτή δεν ισχύει με απόλυτη βεβαιότητα καθώς δεν αποκλείεται να αποτελούσε ένα είδος ναυδρίου.¹³⁰

4.3 Άλλα παραδείγματα κρηναϊκής αρχιτεκτονικής των ρωμαϊκών χρόνων

Σε γενικότερη κλίμακα, αρκετά από τα κρηναϊκά οικοδομήματα των προηγούμενων αιώνων επισκευάστηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου με αποτέλεσμα να εξακολουθούν να βρίσκονται σε χρήση έως και στα ρωμαϊκά χρόνια

¹²⁶ Agora ,XIV, 202-203

¹²⁷ Longfellow 2011, 214-216

¹²⁸ Shear 1937, 354-356

¹²⁹ Agora ,XIV, 203

¹³⁰ Dinsmoor 1974, 425-427

γεγονός που υποδεικνύει ότι οι ελληνικές πόλεις διατήρησαν το προϋπάρχον υδραυλικό τους σύστημα.

Στη ρωμαϊκή περίοδο κατασκευάστηκαν στην περιοχή της Αγοράς και άλλα κρηναία οικοδομήματα τα οποία, ως επι το πλείστον, ήταν αποτέλεσμα ευεργεσιών. Κατά τη διάρκεια του 1^{ου} αι. π.Χ. μια μικρή κρήνη τοποθετήθηκε στον ανατολικό τοίχο της Θόλου, απέναντι από την ροτόντα, τροφοδοτούμενη από αγωγό που προερχόταν από τα νοτιοανατολικά, όπως επίσης και στη νότια πλευρά του υπαίθριου χώρου του Βουλευτηρίου¹³¹ (πιν.20). Το αδριάνειο υδραγωγείο φαίνεται να επέφερε ένα νέο κίνητρο για την ανέγερση κρηναίων οικοδομημάτων στην περιοχή της Αγοράς στα μέσα του 2^{ου} αι. Η αφθονία του νερού κατέστησε δυνατή τη διακοσμητική του χρήση όπως στην περίπτωση της κυκλικής κρήνης (μονόπτερος)¹³².

\

---

¹³¹ Agora, XIV, 201-202, σύμφωνα με τον Glaser ανήκει στον τύπο της απλής ροοκρήνης που αποτελούνταν από κάθετο πεσσό ή τοιχίο με κρουνό και μικρή αβαθή λεκάνη υποδοχής του νερού (Einfache Laufbrunnen): Glaser 1983,91

¹³² Lang 1968, 18-19

ΣΥΝΟΨΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα κρηναία οικοδομήματα αποτελούσαν έναν από τους πιο βασικούς τρόπους διανομής και διαφύλαξης του νερού και ήταν έτσι κατανεμημένα στην πόλη της Αθήνας, ώστε να εξασφαλίζουν την υδρευτική επάρκεια. Είτε ως απλές λειτουργικές κατασκευές, είτε ως μεγαλοπρεπή κτήρια ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής πραγματικότητας, καλύπτοντας ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Κάθε περίοδος κατέχει ξεχωριστή θέση στην ιστορία, ωστόσο η αρχαϊκή αποτελεί σημείο αναφοράς της υδραυλικής αρχιτεκτονικής. Στο πλαίσιο μιας γενικότερης ακμής όσον αφορά τον τομέα της τεχνολογίας, η διαχείριση του νερού φτάνει στο απόγειό της με την κατασκευή ενός εκτεταμένου υδραυλικού συστήματος που απαρτίζεται από το υδραγωγείο, τις κρήνες και άλλες υδραυλικές κατασκευές (δεξαμενές, πηγάδια). Ανάμεσα σε αυτές είναι και η Εννεάκρουνος η οποία αν και το λαμπρότερο έργο των Πεισιστρατιδών αποτελεί ένα αίνιγμα μέχρι και τις μέρες μας. Αυτό δε σημαίνει ότι στις επόμενες περιόδους δε σημειώνεται τεχνολογική πρόοδος όσον αφορά τις κρηναϊκές κατασκευές.

Παρότι τα κατάλοιπα είναι πενιχρά, γνωρίζουμε από τις φιλολογικές πηγές ότι και στην κλασική περίοδο έγιναν ανά διαστήματα προσπάθειες για την καλύτερη υδροδότηση της Αθήνας¹³³, ενώ έντονη οικοδομική δραστηριότητα παρατηρείται κυρίως μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. όταν η κοινωνικοπολιτική κατάσταση στην Αθήνα σταθεροποιείται κάπως. Στην Ελληνιστική περίοδο οι κρήνες των προηγούμενων αιώνων συνέχισαν να είναι σε χρήση με ορισμένες μετασκευές, ενώ όσες κατασκευάστηκαν ήταν αρκετά μικρότερων διαστάσεων. Τα κτήρια που ενέπνεαν το θαυμασμό δεν ήταν πλέον οι κρήνες αλλά τη θέση τους πήραν οι στοές. Έτσι λοιπόν οι κρήνες κατά κύριο λόγο αποτελούσαν κομμάτι αυτών.

Οι Ρωμαίοι φαίνεται να βασίστηκαν στην ελληνική παράδοση για την ανάπτυξη της δικής τους αρχιτεκτονικής αν και μέχρι την εποχή του Αυγούστου η Αθήνα βρισκόταν στη σκιά του παρελθόντος της. Η περίοδος του Αδριανού αποτελεί μια νέα ακμή για την πόλη των Αθηνών, καθώς η πόλη υπόκειται σε ένα γενικότερο

---

¹³³Βλ. σ. 40-41

πρόγραμμα αναμόρφωσής της. Οι κάτοικοι μπορούσαν πλέον να απολαμβάνουν τις άφθονες ποσότητες νερού που τροφοδοτούσαν ένα δίκτυο από κρήνες, λουτρά και άλλες εγκαταστάσεις. Τέτοια οικοδομήματα συμβόλιζαν την σύνδεση μεταξύ της πόλης και του υδραγωγείου.¹³⁴

Από τα παραπάνω και από όλα όσα έχουν προαναφερθεί συμπεραίνεται πως οι κρήνες ως μέρος ενός «εξελιγμένου» συστήματος υδροδότησης αποτελούσαν τεχνολογικά - αρχιτεκτονικά επιτεύγματα τα οποία όμως ήταν γεννήματα των κοινωνικοπολιτικών και περιβαλλοντικών συνθηκών σε ένα συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Η σημασία τους είναι πολυσήμαντη και πολυδιάστατη και σε οποιαδήποτε περίπτωση η προσέγγισή τους δεν θα μπορούσε να γίνει μονόπλευρα χωρίς να ληφθούν υπόψη οι σκοπιμότητες τις οποίες εξυπηρετούσαν και οι απαιτήσεις της κάθε εποχής. Στη διαμόρφωσή τους (τον τύπο/ είδος τους) και στη χρήση τους καθοριστικό ρόλο, εκτός από τις περιβαλλοντικές και δημογραφικές συνθήκες, έπαιζαν οι εκάστοτε δομές εξουσίας.¹³⁵

Η παραπάνω άποψη σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί τη λειτουργική τους σημασία για την καθημερινή ζωή των Αθηναίων. Ωστόσο τόσο οι διαστάσεις τους (αρκετά μεγάλα συγκροτήματα) όσο και η τοποθεσία στην οποία βρίσκονταν, στα πιο κομβικά σημεία στην «καρδιά της πόλης», μαρτυρούν τα πολιτικά συμφέροντα τα οποία εξυπηρετούσαν. Με μια αναλογική προσέγγιση των δεδομένων θα λέγαμε ότι ομοιότητες ως προς την οικοδομική πολιτική παρουσιάζουν όλες οι περίοδοι ιδιαίτερα η αρχαϊκή και η ρωμαϊκή εποχή, περίοδοι κατά τις οποίες υδραυλικά έργα όπως οι κρήνες είχαν συνάμα και διακοσμητικό χαρακτήρα.

Εκείνο που υπερισχύει είναι το αίσθημα της υπεροχής και της κυριότητας. Ένας πολιτισμός που αντιλαμβάνεται και προσπαθεί να προβάλει την ανωτερότητά του και αυτό φαίνεται μέσα από την αρχιτεκτονική του. Όπως ο Πεισίστρατος με την Εννεάκρουνο (και όχι μόνο) στόχο είχε την επίδειξη κύρους και ανωτερότητας στους τυράννους των άλλων πόλεων, έτσι ο Περικλής και οι λοιποί πολιτικοί ηγέτες της δημοκρατίας μέσω των λαμπρών οικοδομημάτων αποσκοπούσαν στην ανάδειξη της πόλης των Αθηνών ως της κυρίαρχης δύναμης του ελληνισμού. Αυτή η αίσθηση σταδιακά ξεθωριάζει στην ελληνοιστική περίοδο ως αποτέλεσμα της πολιτικής

---

¹³⁴ Longfellow 2011,212

¹³⁵ Πλατζας 2006, 708-713

αποδυνάμωσης του κέντρου εξουσίας. Στους ρωμαϊκούς χρόνους και ιδίως επί αυτοκράτορα Αδριανού η υδραυλική δραστηριότητα συμβαίνει στα πλαίσια της ρωμαϊκής ευεργεσίας και εκτός αυτού παρατηρείται μια γενικευμένη τάση για τη σύνδεση με τις παλιότερες παραδόσεις. Ο λόγος που επιλέγει ο Αδριανός να τοποθετήσει το νυμφαίο στην αρχαία Αγορά δίπλα από τη ΝΑ κρήνη και όχι στη ρωμαϊκή αγορά δεν αποτελεί απλή συγκυρία. Πιθανόν η πράξη αυτή να αποτελούσε μέρος μιας συντονισμένης προσπάθειας για την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ του αυτοκράτορα και των Αθηναίων πολιτών.

Επομένως οι διάφορες αλλαγές που σημειώθηκαν στο πέρασμα των χρόνων σε συνάφεια με την αξιοποίηση της παροχής νερού αποτελούσε μια από τις πιο αισθητές μεταβολές στην καθημερινή ζωή της Αθήνας. Αυτές αποτυπώνονται τόσο στην αρχιτεκτονική όσο και αντιστοίχως στις παραστάσεις που επιλέγουν να ζωγραφίσουν οι αγγειογράφοι στα αγγεία. Υπάρχει ένα ευρύ θεματολογικό φάσμα με απεικόνιση κρηναίων οικοδομημάτων, το οποίο καλύπτει κυρίως το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι π.Χ. και τις αρχές του 5^{ου}, περίοδος κατά την οποία συντελούνται αλλαγές στο πολιτικό τοπίο της Αθήνας. Μέσα από τη μελέτη της εικονογραφίας παρέχονται περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά στη χρήση αυτών των οικοδομημάτων: εκτός από χώροι περισυλλογής νερού, αποτελούσαν σημεία συναντήσεως/συνάθροισης και επίσης χώροι τελετουργίας.

Οι απόψεις που κυριαρχούν σχετικά με την ερμηνεία των παραστάσεων με κρηναϊκές κατασκευές είναι οι εξής: είτε αντανακλούσαν σκηνές από την καθημερινή ζωή των Αθηναίων πολιτών της αρχαϊκής – πρώιμης κλασικής περιόδου, είτε κινούνταν στη σφαίρα της τελετουργίας με αναφορά σε τελετές που πραγματοποιούνταν σε κρήνες και κυρίως στην κρήνη Καλλιρρόη.¹³⁶ Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη της G. Ferrari η οποία εισηγείται ότι οι παραστάσεις των γυναικών σε κρήνη αναφέρονται στο απώτερο παρελθόν της Αθηναϊκής ιστορίας – μυθολογίας αποτελώντας πολιτικό τέχνασμα των Πεισιστρατιδών για να τονίσουν την αυτοχθονία των Αθηναίων.

---

¹³⁶Η οποία συνδέεται με το όνομα των Πεισιστρατιδών αν βασιστούμε στις περιγραφές του Θουκυδίδη ο οποίος αναφέρει ότι έλαβε μνημειακές διαστάσεις την περίοδο εκείνη (Θουκυδίδης 2.15.3-6)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΕΤ 1: Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, Θεσσαλονίκη 1997

ΑΕΤ 2: Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, Αθήνα 2006.

Angelakis A.N., Koutsoyiannis D., Mamassis N., 2012, *Evolution of Water Supply through the Millennia*, ASCSA

Boersma, J.S., 1970, *Athenian Building Policy from 561/560 to 405/404 B.C.*, Scripta Archaeologica Groningana 4, Groningen

Camp, J.M., 1977, *The Water Supply of Ancient Athens from 3000 to 86 BC*, Princeton

Camp, J.M., 1986, *The Athenian Agora. Excavations in the Heart of Classical Athens*, London.

Camp, J.M., 1990, *The Athenian Agora: A Guide to the Excavation and Museum*⁴, Athens. 181-184.

Capps, E., 1933, "Foreword [to the First Report on the American Excavations in the Athenian Agora]" *Hesperia* 2, 89-95

Chiotis, E., 2011, "Water Supply and Drainage Works in the Agora of Ancient Athens," στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*, Αθήνα, 165-180

Crouch, D., 1993, *Water Management in Ancient Greek Cities*, Oxford

De Simone, G. F., 2008, "Le donne alla Fontana sui vasiattici a figure nere", στο G. Greco – B. Ferrara (επιμ.), *Doni agl'idei. Il sistema dei doni votivi in santuari*, Νάπολη, 317-333

- Dinsmoor, W. B.J, 1974, “ The Monopteros in the Athenian Agora” *Hesperia*, 43, 412-427
- Dunkley, B. 1933. “Greek fountain-buildings before 300 BC” *BSA Session 1935-6*, 142-204.
- Owens, E. J., 1982, ” The Enneakrounos Fountain-House”, *JHS*,102, 222-225
- Ferrari, J., 2003,“Myth and Genre on Athenian vases”, *Classical Antiquity* 22,49-107
- Glaser, F., 1983, *Antike Brunnenbauten (KPHNAI) in Griechenland*, Wien
- Glaser, F. 2000. “Fountains and Nymphaea” στο Wikander O. (επιμ.) ,*Handbook of Ancient technology*,413-452, Leiden
- Καϊάφα, Α.Γ., 2008, *Συστήματα Ύδρευσης και Αποχέτευσης κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ.
- Koloski – Ostrow, A.O., 2001, *Water Use and Hydraulics in the Roman City*, Dubuque
- Lang, M., 1968, *Waterworks in the Athenian Agora*. Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No.11, ASCSA , Princeton, N.J., USA.
- Leigh Sh., 1998, *The aqueduct of Hadrian and the water supply of Roman Athens*, USA
- Lezine-Velissaropoulou V., 2002, “Architecture and politics in Ancient Greece, The Experience of archaic tyranny” (Αρχιτεκτονική και πολιτική στην Αρχαία Ελλάδα, Η εμπειρία της αρχαϊκής τυραννίδας), Αθήνα
- Levi, D., 1961-1962, “Enneakrounos”, *ASAtenene* 39-40, 149-171
- Longfellow, B., 2011, *Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning, and Ideology in Monumental fountain complexes*, New York
- Manakidou, E, 1992-1993.,” Athennerinen in schwarzfigurigen Brunnenhausszenen”, *Hephaistos*, 51-91

- Ορλάνδος, Α. 1916. «Παραστάσεις κρηνών επί αγγείων,» *AE* 1916, 94-107
- Parsons, A.W. 1943. “Klepsydra and the paved court of Pythion” *Hesperia* 12, 191-267.
- Pedley, J.G., 1987, “Reflections in Architecture in Sixth-Century Attic Vase-Painting”, σε Malibu: Museum, *Papers on the Amasis Painter and his World* , 63-80
- Pilo, C., 2012, *Donne alla fontana e hydriai: Alcune considerazioni iconografiche sul rapporto tra forma e immagine*, Cagliari
- Robinson, B. ,2005, “Fountains and the Formation of Cultural Identity at Roman Corinth,” στο D.N. Schowalter και S.J. Friesen (επιμ.), *Urban Religion in Roman Corinth: interdisciplinary approaches*, Cambridge, 111-140.
- Robinson, B.A. ,2013, “Playing in the sun: Hydraulic architecture and Water Displays in Imperial Corinth,” *Hesperia* 82, 341-384.
- Shear, T.L., 1935, “The American Excavations in the Athenian Agora, Seventh Report: The Campaign of 1934”, *Hesperia* 4 , 340-370
- Shear, T.L., 1937, “The Campaign of 1936”, *Hesperia* 6, 333-381
- Thompson, H.A. – Wycherley, R., 1972, *The Agora of Athens. The American Excavations in the Athenian Agora*, vol. XIV, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 197-200.
- Thompson, H.A.,
- “Activities in the Athenian Agora: 1960-1965”, *Hesperia* 35 (1966), σελ. 37-54
- “Excavations in the Athenian Agora: 1952”, *Hesperia* 22 (1953), 29-35
- “Excavations in the Athenian Agora: 1953”, *Hesperia* 24 (1955), 57-69
- Excavations in the Athenian Agora: 1954”, *Hesperia* 25 (1956), 31-67
- Tolle – Kastenbein, R., 1990, *Antike Wasserkultur*, München

Travlos, J. 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Athens.

Tölle-Kastenbein R., 1994, *Das archaische Wasserleitungsnetz für Athen und seine späteren Bauphasen*, Mainz

Vanderpool, E., 1965, “The Acharnian Aqueduct,” *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, 166-75

Walker, S. 1987. “Roman Nymphaea in the Greek World” στο S. Macready, F.H. Thompson (επιμ.), *Roman Architecture in the Greek World*, London, 60-71

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

<http://www.agathe.gr/>

<http://www.eie.gr/archaeologia/gr/>

<http://www.ascsa.edu.gr>

<http://odysseus.culture.gr>

<http://www.beazley.ox.ac.uk>

<http://www.perseus.tufts.edu>

<http://project.athens-agora.gr>

<http://www.hydraproject.info>

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

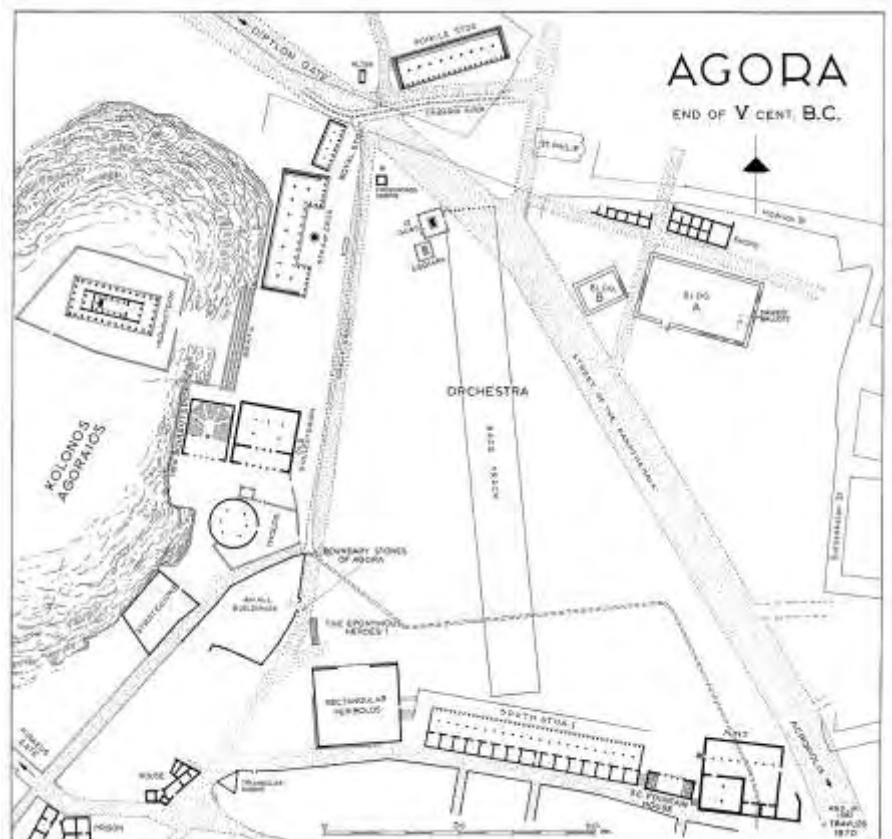

Εικόνα 1Η Αγορά και τα περίχωρά της, 2ος αι. μ.Χ. Πηγή: <http://agora.ascsa.net>

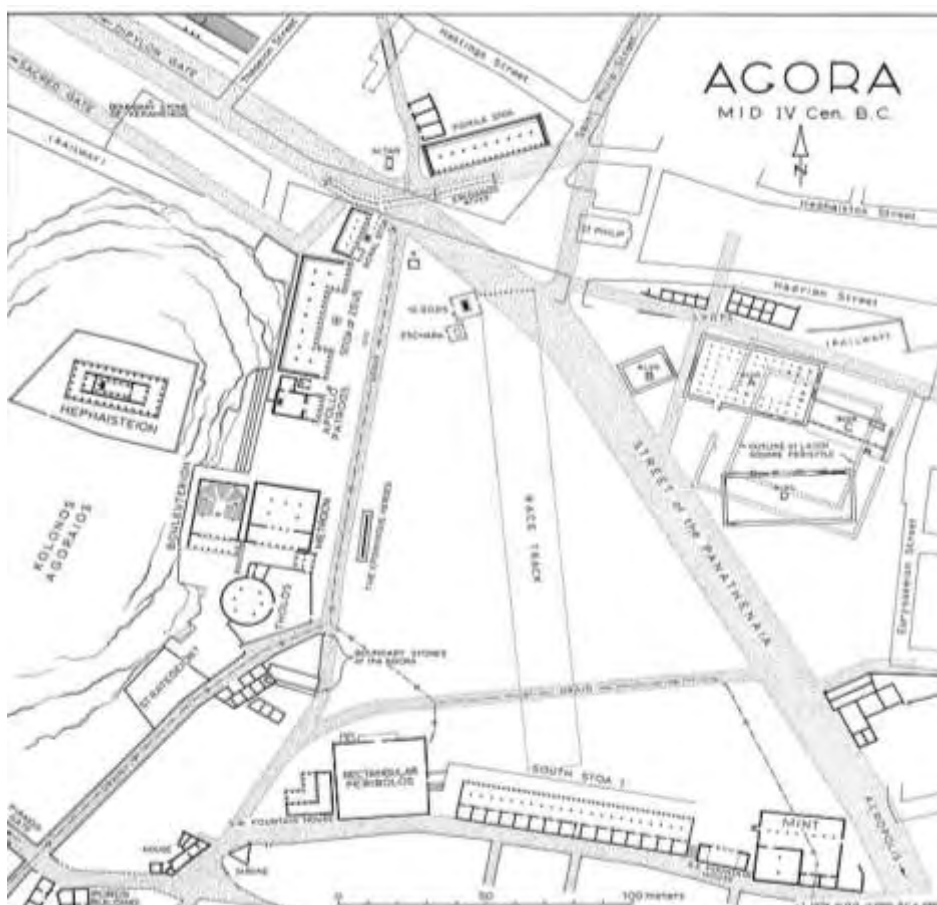

Εικόνα 2 Κάτοψη της πραγματικής αποκατάστασης της Αρχαίας Αγοράς (Πηγή: AgoraXIV, 1972, pl.3)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εικόνα 1 ΗΑγορά τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ.
Πηγή: <http://agora.ascsa.net>

Εικόνα 2 ΗΑγορά τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.
<http://agora.ascsa.net>

Πηγή:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εικόνα 1 Αττική μελανόμορφη υδρία της ομάδας του Λεάγρου, 550-500 π.Χ. με παράσταση τεσσάρων γυναικών μπροστά από δύο κρουνοί, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1843.11-3.91 (B338), ABV: (1956), 366.72

Εικόνα 2 Αττική μελανόμορφη υδρία του ζωγράφου του Λυσιπίδη με παράσταση υδριαφόρων στην κύρια όψη του αγγείου, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών 01.8125, Manakidou, 1992-1993, 76

Εικόνα 3 Αττική μελανόμορφη υδρία από το Vulci, 550-500 π.Χ., η παράσταση στην κύρια όψη απεικονίζει γυναίκες σε κρηναίο οικοδόμημα. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1837.6-9.53 (B334), ABV: (1956) 365.71

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εικόνα 1Αττική μελανόμορφη υδρία, 550-500 π.Χ., με παράσταση γυναικών σε κρήνη και νεανία(;) κάτω από τον ένα εκ των δύο κρουνών, Μαδρίτη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, L66, ABV: (1956) 335.1

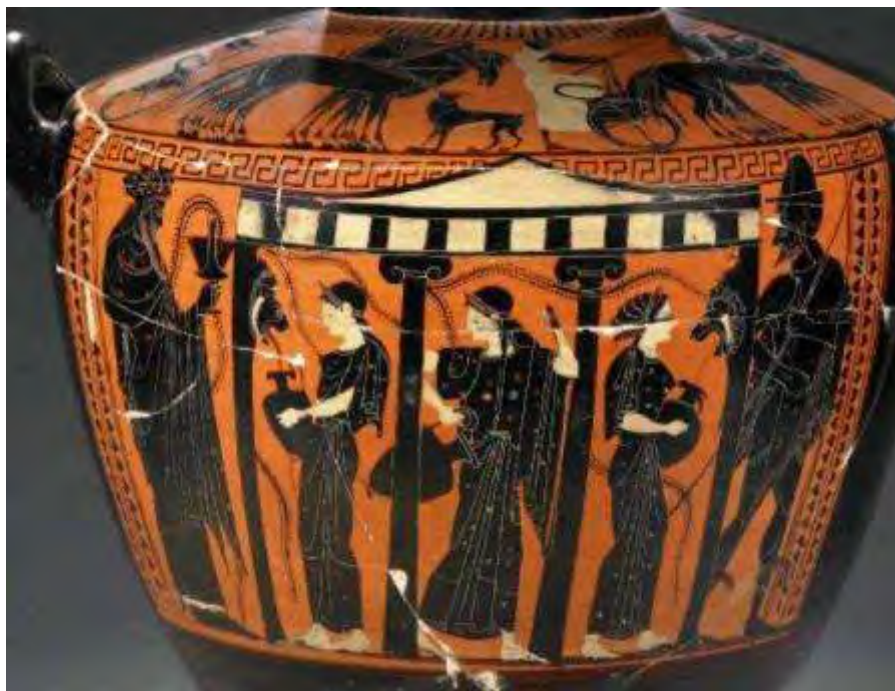

Εικόνα 2Αττική μελανόμορφη υδρία της ομάδας Λεάγρου, με παράσταση γυναικών σε κρήνη, 525-475 π.Χ., Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου, F302, Paralipomena: (1971), 165.74BIS

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Εικόνα 1 Αττική μελανόμορφη υδρία με παράσταση υδριαφόρων νέων σε κρήνη, 525-475 π.Χ., Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών, 61.195, Paralipomena: (1976) 147.5BIS

Εικόνα 2 Αττική μελανόμορφη υδρία, από το Vulci, του ζωγράφου του Πριάμου, με παράσταση γυναικών σε κρήνη οι οποίες πλαισιώνονται από τις μορφές του Διόνυσου και του Ερμή, 550-500 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1843.11-3.17 (B332), ABV: (1956) 333.27, 694

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Εικόνα 1 Αττική μελανόμορφη υδρία από το Vulci, με θέμα γυναίκες σε κρήνη, Ρώμη, Mus. Naz. Etrusco Villa Giulia, 63610, 525-475 π.Χ.,
ABV: *paralipomena*, (1971)148.5QUATER

Εικόνα 2 Αττική μελανόμορφη υδρία του ζωγράφου του Λυσιπίδη, από το Vulci, στην κύρια όψη της σκηνή με γυναίκες σε κρήνη, 550-500 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1868.6-10.3 (B331), ABV: (1956), 261.41, 667

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Εικόνα 1 Αττική μελανόμορφη υδρία από την Κόμη (Καμπανία), 525-475 π.Χ., με παράσταση γυναικών και δύο ανδικών μορφών σε κρήνη, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου F296, CVA: Paris, Louvre 6, III.He.51, πίν. 71.1-3.5

Εικόνα 2 Αττική ερυθρόμορφη πελίκη από το Vulci, με παράσταση σατύρου ο οποίος κατευθύνεται μπροστά σε κρήνη όπου παρευρίσκεται και μια γυναικεία μορφή, 500-450 π.Χ., Βερολίνο, Antikensammlung, F2173, ARV²: 1963, 286.18

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Εικόνα 1 Αττική μελανόμορφη υδρία του ζωγράφου του Αντιμένη, από το Vulci, με απεικόνιση γυναικών σε κρήνη, 550-500 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1836.2-24.169 (B330), ABV: 1956, 276.1

Εικόνα 2 Αττική μελανόμορφη υδρία, με θέμα γυναίκες παρουσία ανδρών(δούλων;) σε κρήνη, Βατικανό, Museo Gregoriano Etrusco Vaticano 16449 (417), ABV: 1956, 384.26

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Εικόνα 1 Αττική ερυθρόμορφη υδρία, του ζωγράφου του Βερολίνου, 525 - 475 π.Χ., με γυναίκες που κρατούν αγγεία μπροστά από κρήνη, Μαδρίτη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, L160 (11117), ARV²: (1963) 209.167

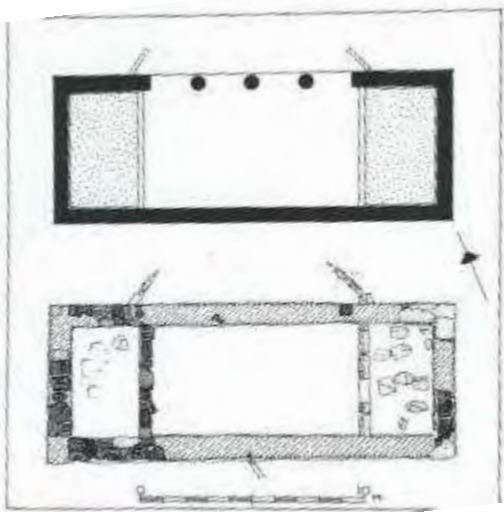

Εικόνα 2 Ελικωτός μελανόμορφος κρατήρα του αγγειογράφου Κλειτία 570-565 π.Χ., Φλωρεντία, Ετρουσκικό Αρχαιολογικό Μουσείο 4209, ABV: (1956), 76.1, 682, LIMC: I, πιν.87, 141, ACHILLEUS 292 και 873

Εικόνα 3 Λεπτομέρεια από την τέταρτη ζώνη των παραστάσεων από το μελανόμορφο ελικωτό κρατήρα του Κλειτία 570-565 π.Χ., Πηγή: Pedley, G. J., 1987, 69 (εικ. 8b.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Εικόνα 1 Κάτοψη της ΝΑ κρήνης της Αγοράς των μέσων του 6^{ου} αι π.Χ. Πηγή: Camp, J., 1990, 164

Εικόνα 2 Αναπαράσταση της ΝΑ κρήνης της Αγοράς από το βορρά
Πηγή: <http://project.athens-agera.gr>

Εικόνα 3 Πήλινος αγωγός που οδηγούσε στη ΝΑ κρήνη Πηγή: AgoraXIV, 1972, pl.101, εικ. α

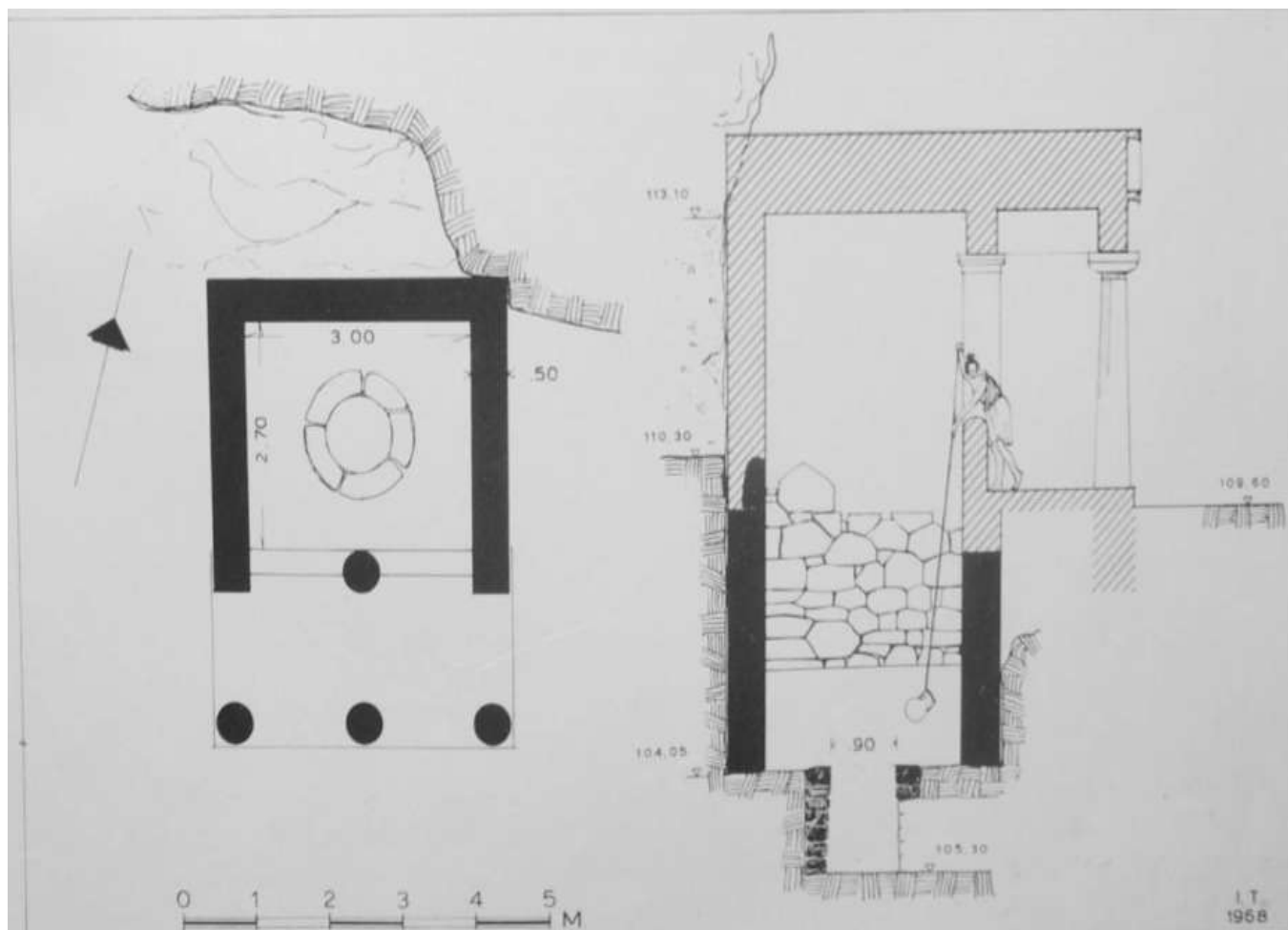

Εικόνα 5 Τμήμα αγωγού "Υ" απορροής από τη ΝΑ κρήνη της Αγοράς
Πηγή: AgoraXIV, 1972, pl.101, εικ. c.

Εικόνα 4 Άποψη της ΝΑ κρήνης της Αγοράς όπως σώζεται σήμερα

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

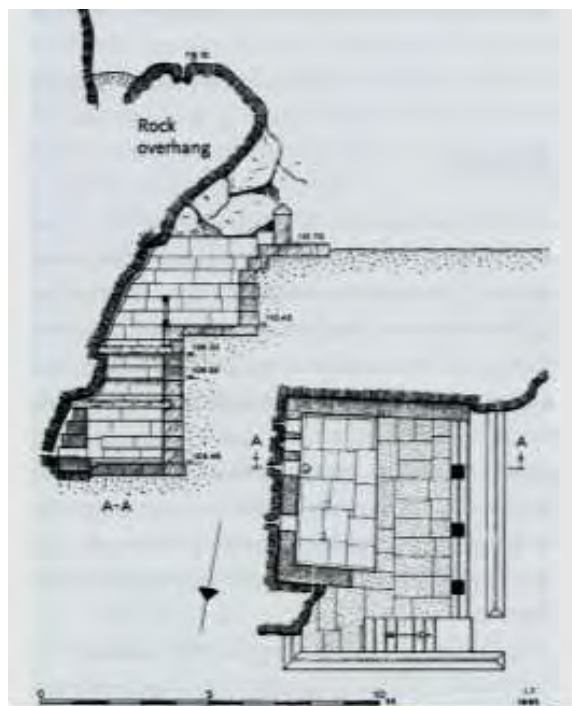

Εικόνα1 Κάτοψη και τομή της κρήνης του Ασκληπιείου, τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.
Πηγή : Travlos, J., 1980, 139

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Εικόνα 1 Τμήμα της πλακόστρωτης αυλής της κρήνης κλειψύδρας όπως σώζεται στη σύγχρονη εποχή

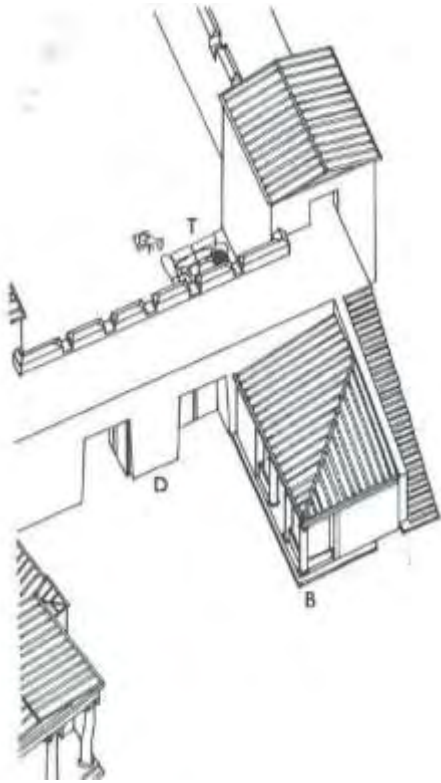
Εικόνα 2 Κάτοψη και τομή της Κλειψύδρας και του υπερκείμενου βράχου

Πηγή: <http://www.eie.gr>

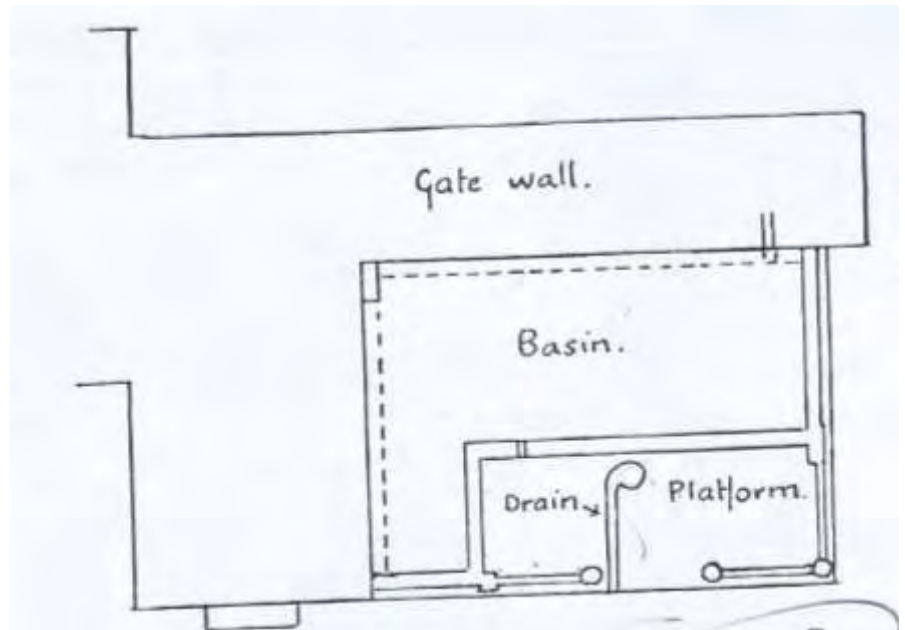
Εικόνα 3Η κρήνη Κλειψύδρα όπως σώζεται σήμερα

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Εικόνα 1 Σχεδιαστική αναπαράσταση της κρήνης όπως ήταν προσαρτημένη στο Δίπυλον

Πηγή: Glaser, F., 2000, 424

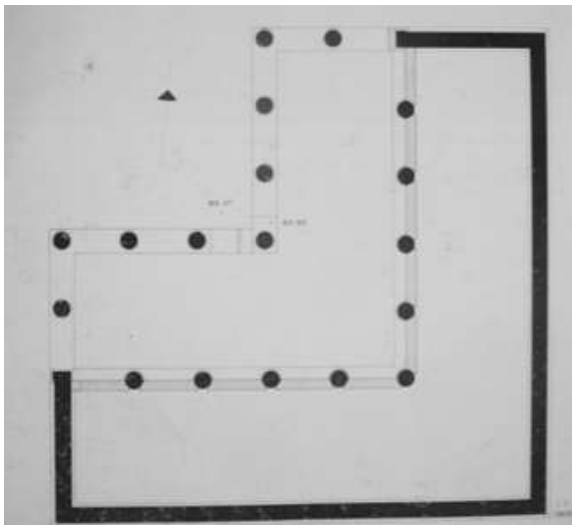
Εικόνα 2 Κάτοψη της κρήνης του Διπύλου

Πηγή: Dunkley, B., 1935-1936, 186

Εικόνα 3 Η κρήνη του Διπύλου όπως σώζεται σήμερα

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Εικόνα 1 Κάτοψη της ΝΔ Κρήνης της Αγοράς
Πηγή: Camp, J., 1990

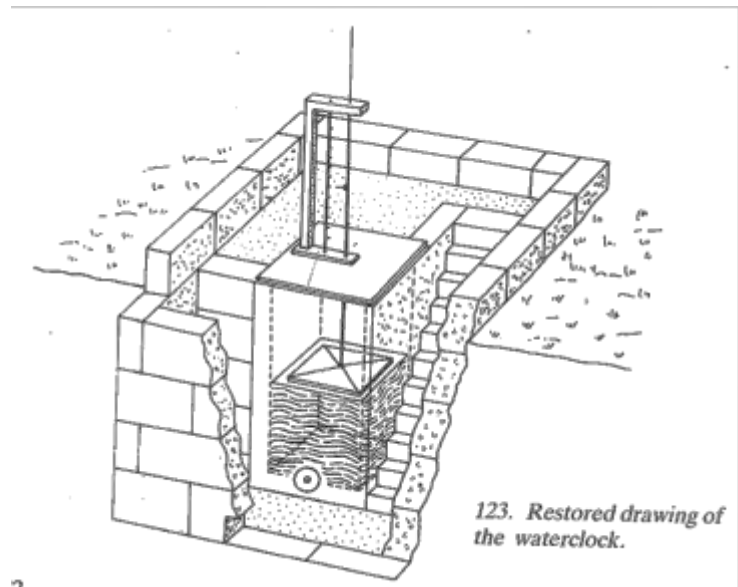

Εικόνα 2 Ψηφιακή αναπαράσταση της ΝΔ κρήνης της Αγοράς
Πηγή: <http://project.athens-agera.gr>

Εικόνα 3 Τμήμα των καταλοίπων της ΝΔ κρήνης της Αγοράς και του πώρινου υδραγωγείου που τροφοδοτούσε την κρήνη

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Εικόνα 1 Σχεδιαστική αναπαράσταση του υδραυλικού ρολογιού της Αγοράς
Πηγή: Agora, XIV, 1972, 182

Εικόνα 2 Τα σωζόμενα κατάλοιπα της κλεψύδρας της Αγοράς (4^{ος} αι π.Χ.)

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

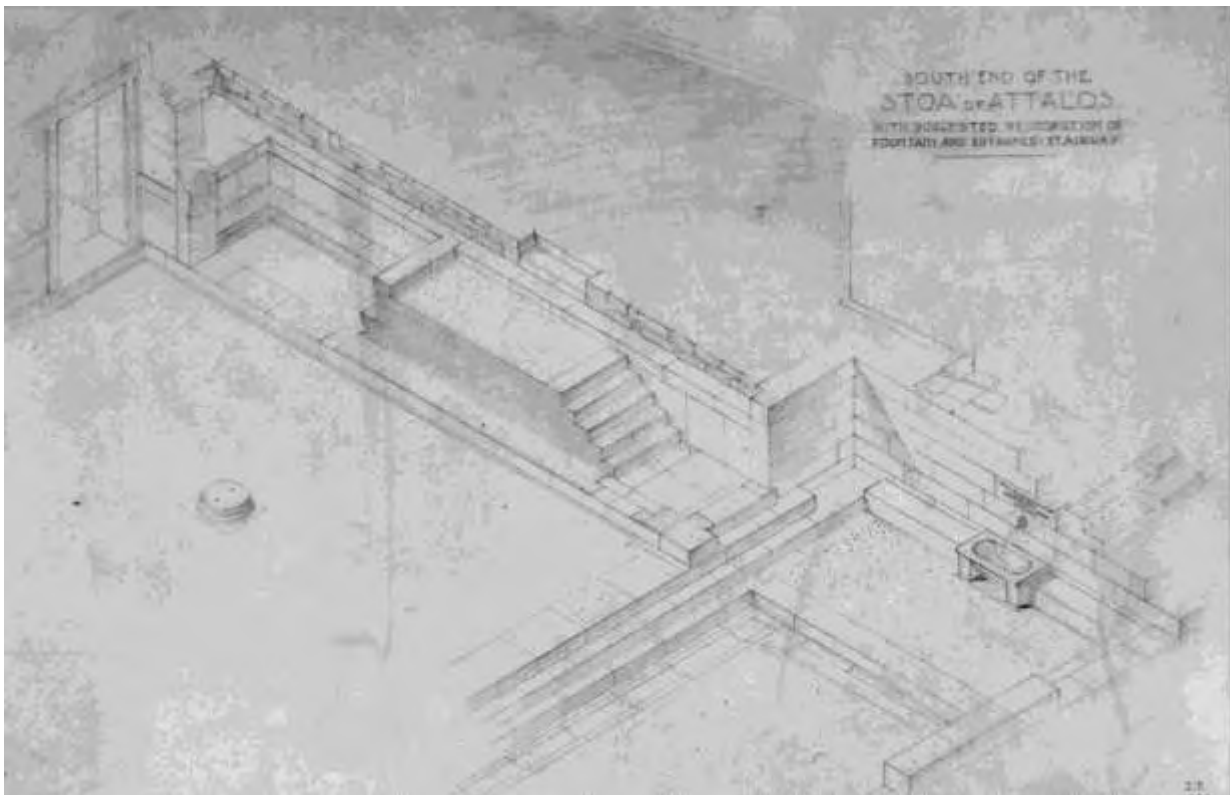
Εικόνα 1 Ο πίσω τοίχος της στοάς του Ευμένη, με το μεγάλο αναλημματικό τοίχο πίσω από αυτόν, άποψη από τα ανατολικά

Πηγή: Travlos, 1980, 524

Εικόνα 2 Σχεδιαστική αναπαράσταση της ροοκρήνης της στοάς του Αττάλου

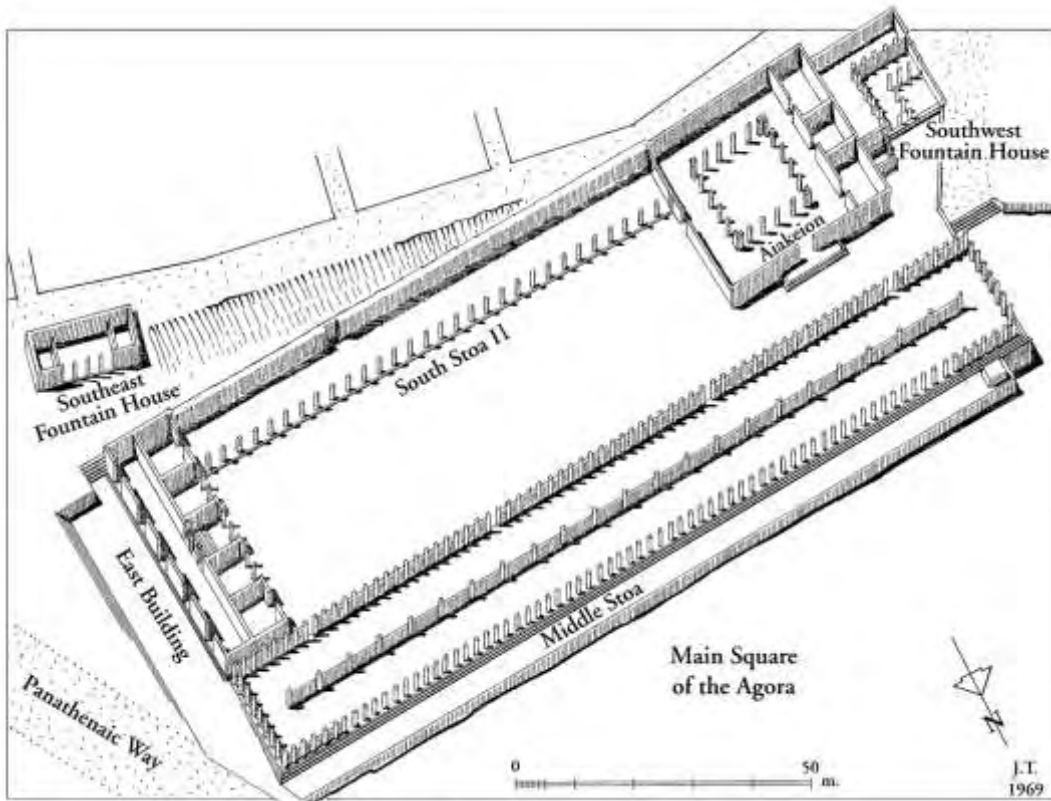
Πηγή: Glaser, 1983, εκ.175B

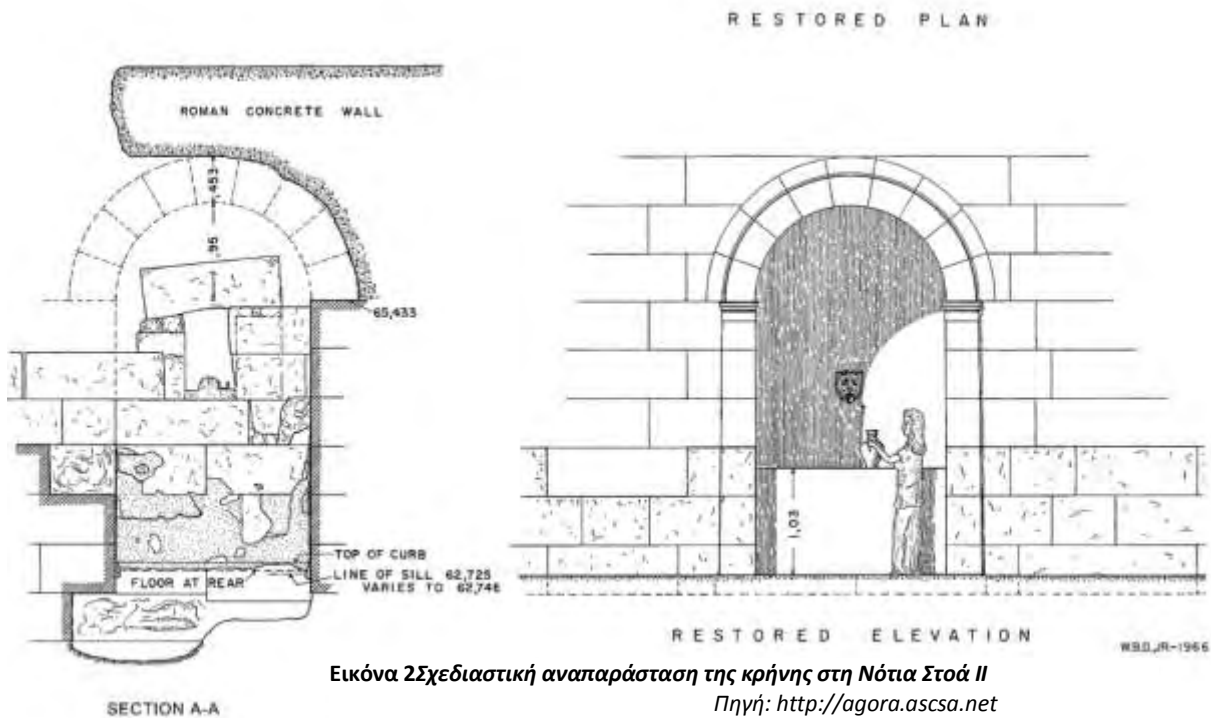
Εικόνα 3 Σχεδιαστική αναπαράσταση του Νοτίου άκρου της Στοάς του Αττάλου συμπεριλαμβανομένης και της κρήνης

Πηγή: <http://agora.ascsa.net>

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

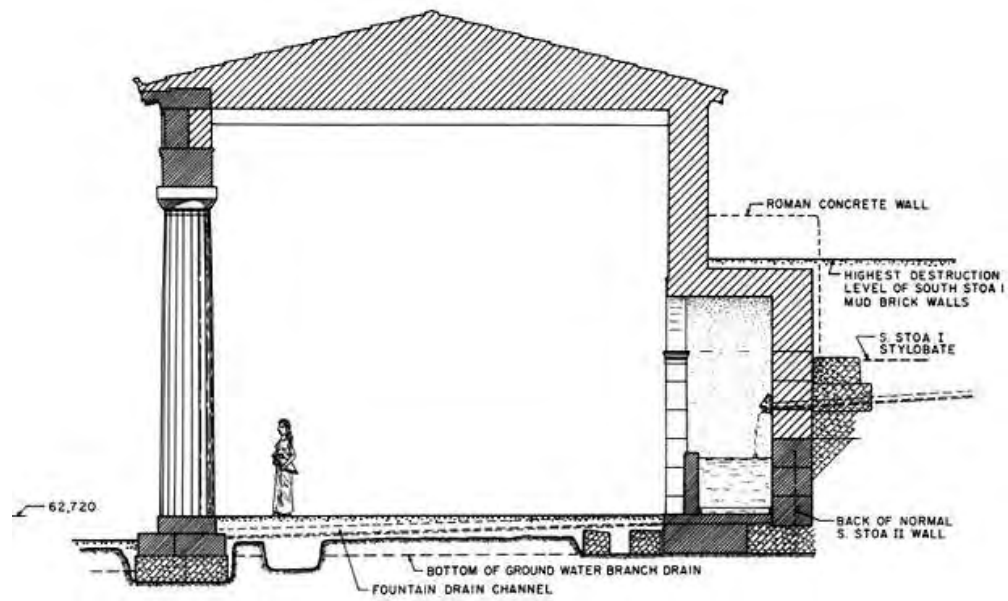

Εικόνα 1 Η νότια πλευρά της Αγοράς κατά τον ύστερο 2^ο αι π.Χ.
 Πηγή: Agora XIV, 1972, 64

Εικόνα 2 Σχεδιαστική αναπαράσταση της κρήνης στη Νότια Στοά II
 Πηγή: <http://agora.ascsa.net>

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

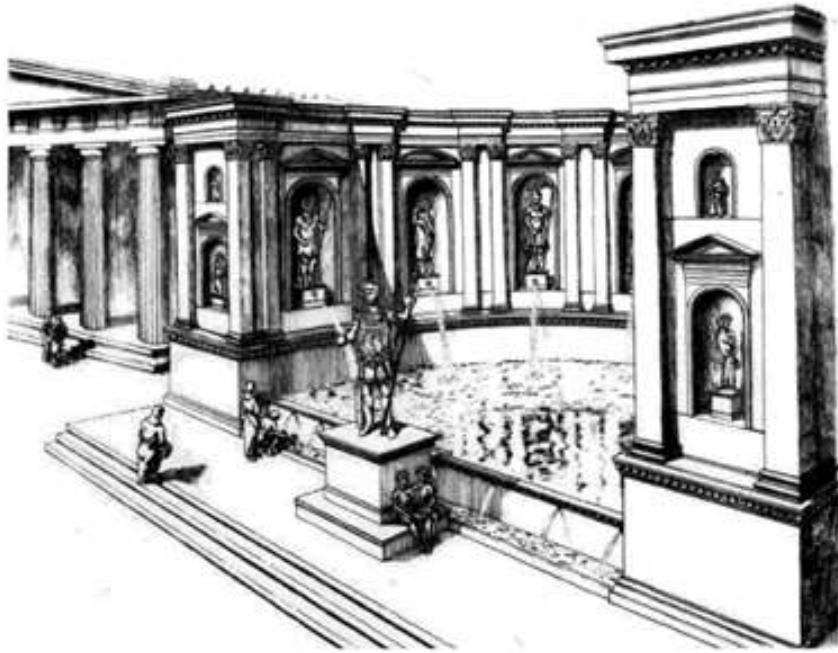

Εικόνα 1 Νότια Στοά II σε τομή συμπεριλαμβανομένης και της κρήνης
Πηγή: <http://agora.ascsa.net>

Εικόνα 2 Πήλινος αγωγός που τροφοδοτούσε με νερό την κρήνη
στη Νότια Στοά II

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Εικόνα 1 Σχεδιαστική αναπαράσταση του νυμφαίου της Αγοράς, 2^{ος} αι. μ.Χ.
Πηγή: Camp, J., 1990, 161

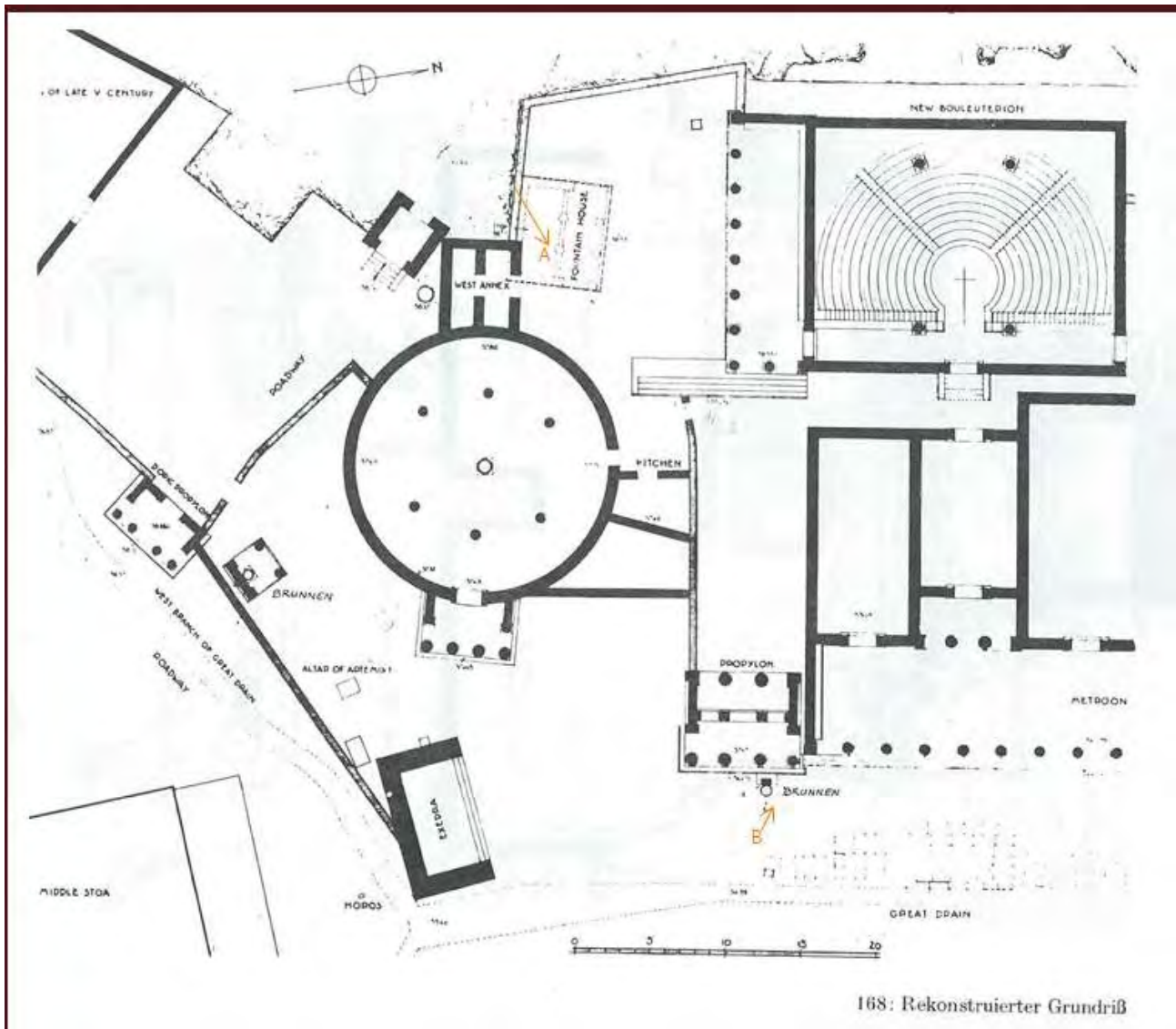

Εικόνα 2 Το νυμφαίο της Αγοράς, τμήμα της κλίμακας του, 2^{ος} αι. μ.Χ.

Εικόνα 3ο Μονόπτερος(;) μπροστά από τη στοά του Αττάλου
Πηγή: Camp, J., 1990, 125

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Εικόνα 1 Τοπογραφικό σχέδιο της δυτικής πλευράς της Αγοράς (Α: η κρήνη της θόλου, Β: η κρήνη του Βουλευτηρίου)
Πηγή: Glaser 1983, εκ. 168